

Revalorar el món

Els valors de la sostenibilitat

Jordi Pigem

Revalorar el món

Els valors de la sostenibilitat

Jordi Pigem

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. DADES CIP

Pigem, Jordi

Revalorar el món. Els valors de la sostenibilitat. – (Papers de sostenibilitat; 15)

Bibliografia. Índex

ISBN 9788439384816

I. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible (Catalunya) II. Catalunya. Departament de la Vicepresidència III. Títol IV. Col·lecció: Papers de sostenibilitat (Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible (Catalunya)); 15

1. Desenvolupament sostenible – Aspectes ètics i morals 2. Ètica ambiental

3. Bé comú

504.03

Generalitat de Catalunya

Departament de la Vicepresidència

Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya (CADS)

www.gencat.cat/cads

Jordi Pigem, pel text

Disseny: Barcino Serveis Gràfics

Maquetació: Ferran Ruiz, Imatge i Comunicació Gràfica

Impressió: Puresa

1a edició, juliol de 2010

Tiratge: 600 exemplars

DL: B

ISBN: 9788439384816

El Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya (CADS) no comparteix necessàriament les opinions expressades per l'autor d'aquesta publicació.

Alguns drets reservats

Sumari

Pròleg	9
1. Cal un canvi de mentalitat	11
1.1. Topant de cap contra els límits	19
1.2. Els valors guien les nostres accions	24
1.3. La Gran Reavaluació	26
2. La insostenibilitat del consumisme i el materialisme	29
2.1. La paradoxa del consumisme	31
2.2. Psicodinàmica del consumisme	33
2.2.1. El naixement del consumisme a l'Anglaterra dels segles XVII i XVIII	34
2.2.2. El vertigen de la identitat atomitzada	36
2.2.3. El consumisme com a consol existencial	45
2.3. Del materialisme al postmaterialisme	47
3. Nous valors per a nous reptes	53
3.1. Sis valors clau per a un món sostenible	55
3.2. Consciència planetària	58
3.3. Relocalitzar	62
3.4. Participar	68
3.5. Fluir	71
3.6. Autorealització	72
3.7. Revalorar el món	74
Requadres	
1. Què entenem per valors?	15
2. Declaracions recents sobre la necessitat d'un canvi de mentalitat i de valors	16

3. Llocs des d'on transformar un sistema (en ordre creixent d'efectivitat)	24
4. Els valors obsolets que ens guien	37
5. Abundància original i economia solidària	40
6. La crisi ecològica com a mirall d'una crisi interior	45
7. Els 8 punts de l'ecologia profunda	59
8. Imatges de la interdependència	60
9. Biodiversitat i diversitat cultural	64
10. Velocitat relativa	67
11. Sentir-nos part del medi... o de la natura?	76
12. L'ecosofia segons Raimon Panikkar	77
Taules	
1. Dades dels límits planetaris	22
2. Selecció d'estats classificats segons l'índex Planeta Felïç	34
Figures	
1. Situació actual dels límits planetaris	21
2. El marc intangible de les accions	26
3. Reavaluar, la clau de totes les Rs	28
4. Satisfacció vital i ingressos per càpita	32
5. Els valors i la crisi sistèmica	38
6. Creiem que no som part de la Terra	44
7. El cercle viciós del consum competitiu	46
8. Paradoxes del poder	47
9. Els valors de la sostenibilitat	56
10. Visions de l'èxit	66

Bibliografia	79
Índex onomàstic	89
Annexos	91
1. Els valors implícits a la Carta de la Terra	91
2. Manifest pel compromís de les religions per un món sostenible	95
Publicacions del Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya	98

Agraïments

Vull expressar la meua gratitud a Ramon Arribas per la seva invitació a escriure a aquesta obra; a Caterina Amengual i a Carme Martinell per les seves recerques, aportacions i revisions; a David Loy pels seus suggeriments; a Helena Cots i a Susanna Martí per la seva amabilitat facilitant-me materials del Centre de Documentació d'Unescocat; a Jordi Bigues, a Eliseu T. Climent i a Sophia Style pel seu suport, i a Andy Singer pel seu humor amb seny ecològic i pel permís per reproduir les imatges de les figures 8 i 10.

Pròleg

Avui és cada cop més majoritari el convenciment que l'actual crisi accelera el protagonisme de la proposta sostenibilista. De fet, la sostenibilitat ocupa ja un paper destacat en les agendes, siguin polítiques, de les empreses o dels moviments socials, tant a nivell personal o local, com nacional o mundial.

La crisi actual, econòmica i financera, però també i sobretot, ambiental i de valors, és una crisi de creixement. Sovint d'enfarfegament. D'un creixement insostenible, d'un sistema econòmic que necessita expandir il·limitadament la producció i que té, ja, múltiples i evidents senyals d'haver topat contra els límits biofísics del planeta. El canvi climàtic i el zenit del petroli (*peak oil*) estan contribuint, avui, a accelerar aquest necessari viratge cap a la sostenibilitat. Però com assenyala Jordi Pigem, avui ja no es tracta de fer sostenible el desenvolupament sinó de desenvolupar la sostenibilitat. El repte d'ara és passar de l'adjectiu al substantiu. Alhora, també avui, és més compartit l'enunciat de la paradoxa de Jevons. És a dir, que sí bé els avenços tecnològics sovint permeten un ús més eficient dels recursos, els guanys en l'eficiència a la llarga ens duen a consumir més recursos. Així, per avançar cap a un món més sostenible ens cal alguna cosa més que avenços tecnològics i científics. Ens cal identificar i difondre els valors de la sostenibilitat. Ens cal revalorar el món. I heus aquí l'aportació d'en Jordi Pigem en aquesta publicació.

En Jordi Pigem, filòsof, *maître à penser*, compartint el posicionament del CADS *d'instar els diferents agents de la societat catalana a ser protagonistes i participar activament i amb immediatesa en la generació de nous valors que portin a una reconversió de l'economia, del model energètic i dels hàbits de consum** ens ofereix la proposta de nous valors per a nous reptes. Critica la insostenibilitat del consumisme i el materialisme i reivindica la necessitat, i la urgència, d'un canvi de mentalitat. La consciència planetària, revalorar el món, relocalitzar, participar, fluir i l'autorealització són els sis nous valors per a un món sostenible. Valors que associem als valors tradicionals de seny, saviesa, humilitat, solidaritat, creativitat i integritat. Ens cal, amb urgència, adoptar valors que ens orientin cap al veritable benestar personal, social i ambiental.

Pigem ens adverteix que ens trobem en una cruïlla històrica en què tot el que contribueix a la responsabilitat social i ecològica contribueix també a la satisfacció personal. Plantejament que el CADS comparteix. Un repte davant del qual no podem defallir. Ni com a persones ni com a societat. Una transició que genera moltes incerteses, però encara més oportunitats. L'any 2000 la Carta de la Terra ja ho declarava: *Com mai abans en la història el destí comú ens crida a buscar un nou començament... Això requereix un canvi de mentalitat i de cor.* Que no fem tard a respondre-hi.

Ramon Arribas i Quintana
Director del CADS

* Declaració del CADS. Reptes per a la Sostenibilitat de Catalunya, 2009.

1. Cal un canvi de mentalitat

Considero que una gran part de les misèries de la humanitat són causades per les falses estimacions del valor de les coses.

Benjamin Franklin (1706-1790), The Whistle

Avui la gent sap el preu de tot i el valor de res.

Oscar Wilde (1854-1900), The Picture of Dorian Gray

Ens cal... una revolució radical dels valors. Hem d'iniciar ràpidament el pas des d'una "societat orientada a les coses" a una "societat orientada a les persones"... Una veritable revolució dels valors aviat ens farà qüestionar la bondat i la justícia de moltes de les nostres polítiques passades i presents.

Martin Luther King (1929-1968), el 4 d'abril de 1967 a Nova York

Ja no és possible de creure que cap reforma política o econòmica o cap avenç científic pugui resoldre els problemes de vida o mort de la societat industrial. Rauen a massa fondària, en el cor i en l'ànima de cadascú de nosaltres.

E. F. Schumacher (1911-1977), The Good Work

Pel que sembla, les creences culturals de l'illa de Pasqua van tenir molt a veure amb el seu col·lapse ecològic. Una altra petita illa del sud del Pacífic, Tikopia, també va començar a topar amb els límits de la sostenibilitat ara fa quatre segles. Però els tikopians se'n van adonar a temps, van transformar radicalment la seva cultura (per exemple, deixant de consumir carn de porc) i han estat una societat sostenible des d'aleshores¹.

Per aconseguir un món sostenible ens cal alguna cosa més que avenços tecnològics i econòmics. Ens cal un canvi de mentalitat i d'actitud. El 1973 Ramon Margalef, l'ecòleg català de més gran renom internacional, ja assenyalava en un text clau que la conservació de la natura no pot desvincular-se d'un element cultural —un element que Margalef anomenava específicament *filosòfic*:

Com que la conservació és abans de res un problema d'actitud i d'educació, el tipus de marc al qual ens podem referir com ara “filosòfic” no deixa de tenir les seves conseqüències.²

La dimensió cultural de la sostenibilitat no havia estat fins ara prou tinguada en compte. Però avui ja no podem seguir ignorant que per aconseguir una societat veritablement sostenible ens cal transformar la nostra relació amb l'entorn natural, amb els altres i amb nosaltres mateixos. Això implica una transformació cultural, un canvi en la nostra manera d'entendre el món i d'entendre el nostre lloc en el món, és a dir, un canvi de mentalitat i de valors. No per casualitat, el 2010 l'informe sobre l'estat de món del Worldwatch Institute s'ha centrat precisament en *La transformació de les cultures: El pas del consumisme a la sostenibilitat*.³

Als anys setanta del segle XX (el decenni en què Margalef escrivia les ratlles citades) hi havia prou autors que alertaven sobre la necessitat d'una transformació d'aquest tipus. El també ecòleg Jaume Terradas assenyalava que “en les seves dimensions profundes el problema ecològic és filosòfic, i no científic”.⁴ L'economista E. F. Schumacher escrivia a *Small is Beautiful* que “avui l'ésser humà és massa llest per poder sobreviure sense saviesa”.⁵ El psicoanalista i crític cultural Erich Fromm afirmava de manera rotunda en el seu clàssic *Tenir o ésser?* que “per primer cop a la història, la supervivència física de l'espècie humana depèn d'un canvi radical

1 DIAMOND (2005), p. 79-119 i 286-293. Vegeu també WORLDWATCH INSTITUTE (2010), p. 22.

2 MARGALEF (1973), citat segons la traducció publicada a *Medi Ambient: Tecnologia i Cultura* 38, Barcelona: Departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya, 2006.

3 WORLDWATCH INSTITUTE (2010).

4 TERRADAS (1977), citat a FOLCH (1977), p. 15.

5 E. F. SCHUMACHER (1974), p. 26.

en el cor humà”.⁶ Un altre autor que podem citar en aquest context és el filòsof indocatalà Raimon Panikkar. En un text publicat originàriament en anglès el 1977, Panikkar afirmava que davant la profunditat de la nostra crisi cultural, “mesures a mitges no serveixen. Només una metànoia radical, un canvi total de mentalitat, cor i esperit, pot anar a l’encontre de les nostres necessitats”.⁷ I en un text més recent insistia: “El moment històric de les reformes... s’ha acabat... Cal una transformació, que equival a un canvi radical de la manera de pensar i de viure... Aquesta transformació heroica exigeix un capgirament de tots els nostres sistemes de valors”.⁸

La percepció de la necessitat d’un canvi de valors va ser també integrada en les principals declaracions dels anys setanta del segle xx sobre qüestions ambientals. Així, la Declaració de la Conferència de Nacions Unides sobre Medi Ambient, celebrada a Estocolm del 5 al 16 de juny del 1972, afirmava que les persones i organitzacions configuraran el medi ambient del futur “a través dels seus valors i la suma de les seves accions” i que és “essencial en tots els casos considerar els sistemes de valors que predominen a cada país”.⁹ Per la seva banda, la Carta de Belgrad de 1975, destinada a establir un marc global per a l’educació ambiental, remarcava la necessitat d’una *nova ètica global*: “una ètica que promogui actituds i comportaments dels individus i les societats en consonància amb el lloc de la humanitat dins la biosfera, una ètica que reconegui i que respongui amb sensibilitat a les relacions complexes i canviants entre la humanitat i la natura i entre les persones”. La Carta de Belgrad també esmenta explícitament que l’educació ambiental requereix desenvolupar nous “valors i actituds”.¹⁰

6 “For the first time in history the physical survival of the human race depends on a radical change of the human heart”, FROMM (1997 [1976]), p. 8. Fromm afegia tot seguit que aquest “canvi radical en el cor humà” només serà possible en la mesura que tinguin lloc “canvis socials i econòmics que li donin al cor humà l’oportunitat de canviar i el coratge i la visió per aconseguir-ho”. En el pensament de Fromm hi ha una tensió entre les seves intuïcions com a psicòleg, que li fan donar prioritat allò psicològic i cultural, i la influència de l’anàlisi marxista, que el fa decantar-se de vegades per la visió materialista de la història. En qualsevol cas els valors culturals i la situació socioeconòmica s’influeixen mútuament, i sembla clar que els valors i actituds tenen molta més influència del que s’acostuma a acceptar.

7 “The New Innocence”, reproduït a “L’altre forma part de nosaltres”, PANIKKAR (2009), p. 51.

8 PANIKKAR (2010).

9 *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*, Estocolm, 16 de juny de 1972: “Individuals in all walks of life as well as organizations in many fields, by their values and the sum of their actions, will shape the world environment of the future” (Punt 7); “Without prejudice to such criteria as may be agreed upon by the international community, or to standards which will have to be determined nationally, it will be essential in all cases to consider the systems of values prevailing in each country...” (Principi 23).

10 *The Belgrade Charter: A Global Framework for Environmental Education* (1975), secció “Environmental Situation”.

Requadre 1. Què entenem per valors?

Els valors són els carrils intangibles que guien les nostres accions. Marquen el que és idoni, el que és possible i el que no està permès dins un determinat context sociocultural. Ens permeten avaluar, donar valor al que ens envolta i al que fem.

Tot i que hi ha tota una disciplina dedicada al seu estudi (l'axiologia), els valors ètics no són fàcils de definir amb concisió. El filòsof Josep-Maria Terricabras escriu que els valors són els «principis, idees, relacions i experiències que creiem que donen valor, força i gràcia a la vida».¹¹ Els autors d'un manual recent sobre *Environmental Values* defineixen els valors com “les formes diverses en les quals els individus, els processos i els llocs tenen importància, les nostres formes diverses de relacionar-nos amb ells, i les consideracions diverses que entren dins les nostres deliberacions sobre l'acció”.¹² El *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans* dóna com a primera definició la “qualitat o conjunt de qualitats que fan que alguna cosa o alguna persona sigui preuada, valgui”. L'*Oxford English Dictionary* esmenta “the generally accepted or personally held judgement of what is valuable and important in life”.

Entre els valors tradicionalment preuats (i no necessàriament practicats) trobem la tolerància, la igualtat, la solidaritat i la llibertat. Aquests no són, òbviament, els valors que cotitzen en borsa. El poeta Paul Valéry ja ironitzava que “hi ha un valor anomenat 'esperit' tal com hi ha un valor petroli, blat o or”. Pel que fa als objectes i mercaderies, es distingeix des d'Aristòtil (*Politica* 1257a) entre el seu “valor d'ús” i el seu “valor de canvi”. Però no tot el que és realment útil és considerat valuós per la nostra economia. A *La riquesa de les nacions* (1776), Adam Smith ja assenyalava aquesta paradoxa: “Res no és més útil que l'aigua, però gairebé no té cap poder de compra, gairebé res no pot obtenir-se a canvi d'ella. Un diamant, pel contrari, gairebé no té cap valor d'ús, però a canvi d'ell generalment pot obtenir-se una gran quantitat d'altres béns”.¹³ Aquesta paradoxa té molt a veure amb la insostenibilitat de l'economia contemporània.

Com la dels valors borsaris, la cotització dels valors ètics també fluctua, i ho fa amb gran rapidesa en temps d'incertesa com els nostres. Quins valors han de cotitzar a l'alça en la nostra cultura i en el nostre imaginari per tal d'aconseguir una societat sostenible?

11 TERRICABRAS (2005), p. 9.

12 O'NEILL, HOLLAND i LIGHT (2008), p. 1: “the various ways in which individuals, processes and places matter, our various modes of relating to them, and the various considerations that enter into our deliberations about action”.

13 SMITH, *The Wealth of Nations* (1776). Val la pena donar la citació dins el seu context: “The word VALUE, it is to be observed, has two different meanings, and sometimes expresses the utility of some particular object, and sometimes the power of purchasing other goods which the possession of that object conveys. The one may be called 'value in use;' the other, 'value in exchange.' The things which have the greatest value in use have frequently little or no value in exchange; and, on the contrary, those which have the greatest value in exchange have frequently little or no value in use. Nothing is more useful than water: but it will purchase scarce any thing; scarce any thing can be had in exchange for it. A diamond, on the contrary, has scarce any value in use; but a very great quantity of other goods may frequently be had in exchange for it.”

Tanmateix, totes aquestes declaracions sovint no van arribar més ellà d'un àmbit més o menys especialitzat o alternatiu. En els darrers anys, però, s'ha anat estenent ràpidament la consciència que per tal d'aconseguir una societat sostenible ens cal urgentment un canvi de mentalitat, d'actitud i de valors (vegeu el requadre 2). Ens adonem que cal reavaluar les nostres prioritats i redefinir quin és el propòsit que donem a l'economia i a la cultura. Ens cal un canvi profund del nostre marc cultural i ètic.

En els països del Nord global l'augment del creixement material no es tradueix ja en més qualitat de vida. En aquest sentit, avançar cap a la sostenibilitat comença per adonar-nos que la nostra plenitud personal i el bé comú de la societat estan molt més lligats a valors intangibles (com les relacions personals, l'alegria de viure, el temps lliure i la creativitat) que als béns materials. Per tant, avançar cap a la sostenibilitat beneficia el nostre propi interès. La sostenibilitat no és qüestió d'ascetisme, sinó, pel contrari, d'aconseguir una vida veritablement bona, digna i plena.

La crisi econòmica sobrevinguda a partir del darrer trimestre del 2008 crea un context en el qual aquest canvi cultural és més necessari i més possible que mai. Estem dins una crisi sistèmica (hi estàvem des de fa temps, però quedava amagada pels miratges de les xifres macroeconòmiques i per les seduccions del consum). La crisi ecològica és, al capdavant, l'expressió biosfèrica d'una crisi cultural més profunda i més antiga, una crisi derivada de la manera com percebem el nostre lloc en el món. És hora d'abraçar una nova manera d'entendre el món, que integri el que hem après fins ara i estigui a l'alçada dels reptes contemporanis.¹⁴

Requadre 2. Declaracions recents sobre la necessitat d'un canvi de mentalitat i de valors

Christopher Flavin (president del Worldwatch Institute), 2010: "Enmig d'aquest frenesí d'activitat, un aspecte del nostre dilema ambiental continua desatès: les seves arrels culturals."¹⁵

Serge Latouche (professor emèrit d'economia), 2010: "Per abordar d'una manera proactiva l'actual crisi ambiental, econòmica, social i ètica, cal un model de societat radicalment diferent... Tot plegat implica un seriós replantejament de les idees actuals que tenen les persones sobre la realitat."¹⁶

Benet XVI (papa romà), 2009: "Cada vegada es veu amb major claredat que el tema del deteriorament ambiental qüestiona els comportaments de cada un de

¹⁴ Vegeu PIGEM (2009).

¹⁵ FLAVIN (2010), p. xvii.

¹⁶ LATOUCHE (2010), p. 181-182.

nosaltres, els estils de vida i els models de consum i producció actualment dominants, amb freqüència insostenibles des del punt de vista social, ambiental i fins i tot econòmic... Ha arribat el moment en què resulta indispensable un canvi de mentalitat efectiu, que porti a tots a adoptar nous estils de vida”.¹⁷

New Economics Foundation, 2009: “Un procés de reavaluació (la Gran Reavaluació [the Great Revaluing]) és clau... Moltes altres coses depenen de fer això bé. Per tal de dissenyar una nova economia, hauríem d’iniciar un procés que estableixi què és el que valem col·lectivament.”¹⁸

Thich Nhat Hanh (mestre zen), 2009: “Ens cal una mena de despertar col·lectiu. Hi ha entre nosaltres homes i dones que estan desperts, però no n’hi ha prou: la majoria de la gent encara dorm. Hem bastit un sistema que no podem controlar... La majoria dels qui desitgem tenir una casa, un cotxe, una televisió, una nevera, etcètera, hem de sacrificar a canvi el nostre temps i les nostres vides... Si despertem a la nostra veritable situació, hi haurà un canvi en la nostra consciència col·lectiva.”¹⁹

CADS, 2009: “Instem els diferents agents de la societat catalana a ser protagonistes i participar activament i amb immediatesa en la generació de nous valors que portin a una reconversió de l’economia, del model energètic i dels hàbits de consum...”²⁰

2026.CAT (Estratègia per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya), 2009: “Actualment, la majoria de reptes sostenibilistes ja tenen una bona solució tècnica, però el que cal realment és un canvi sociocultural, un canvi en el sistema de valors. Aquest canvi comportarà un cost inicial –no serà fàcil, perquè no és fàcil canviar els hàbits!–, però el cost a curt termini d’emprendre aquest canvi es veurà compensat pels estalvis a mitjà i llarg termini.”²¹

IUCN, 2007: “Si la conducta humana és la causa última de la crisi d’extinció de la biodiversitat, se’n segueix que l’ètica (la recerca del que les persones i les societats consideren que cal fer en una situació determinada) ha de ser part de la solució. Tanmateix, no s’acostuma a acceptar l’ètica com un ingredient essencial i generalment és bandejada com a quelcom massa teòric...”²²

Ted Trainer (polítòleg), 2007: “Per tal de salvar el planeta no ens calen desenvolupaments tecnològics miraculosos ni enormes quantitats de capital. El que

17 BENET XVI, Missatge per a la celebració de la XLIII Jornada Mundial de la Pau 2010: “Si vols promoure la pau, protegeix la creació”, 8 de desembre de 2009, paràgraf 11.

18 New Economics Foundation (2009b), p. 38.

19 STANLEY, LOY i DORJE (2009), p. 266-268.

20 CADS (2009), secció “Nous valors per a una Catalunya de futur”.

21 DEPARTAMENT DE MEDI AMBIENT I HABITATGE (2009), p. 17.

22 IUCN (2007): “If human behaviour is the root cause of the biodiversity extinction crisis, it follows that ethics – the inquiry into what people and societies consider to be the right thing to do in a given situation – must be part of the solution. However, ethics is rarely accepted as an essential ingredient and is usually dismissed as being too theoretical a matter to help with the urgent and practical problems confronting conservationists.”

necessitem essencialment és un canvi radical en el nostre pensament i la nostra conducta”.²³

Paul Hawken (director del Natural Capital Institute), 2007: “La gravetat del problema en què ens trobem rau en el fet que hem de reinventar tot el que fem. Dit d’una altra manera, no hi ha cap cosa que fem o sistema que tinguem que no s’hagi de refer per complet... a aquesta generació li toca canviar completament aquest món.”²⁴

Paul Dayton (oceanògraf, primer guardonat amb el Premi Ramon Margalef), 2006: “Per què la societat ha perdut l’interès en la natura? Quina és la font dels nostres sistemes de valors? Tenim un sentit cultural de pertinença que inclou la natura?...”

Cal que:

- Recuperem el sentit del temor reverencial, el respecte i l’empatia per la naturalesa.
- Entenguem la ‘perspectiva’ dels organismes.
- Cultivem un sentit de l’espiritualitat en el qual nosaltres siguem part de la naturalesa.”²⁵

Wangari Maathai (premi Nobel de la Pau), 2004: “En el curs de la història, hi ha un moment en què la humanitat està cridada a canviar a un nou nivell de consciència, a assolir un nivell moral més elevat. Un moment en què hem d’abandonar les nostres pors i donar esperança els uns als altres. Aquest moment és ara.”²⁶

Donella Meadows, Jorgen Randers i Dennis Meadows (edició del 30è aniversari de *Limits to Growth*), 2004: “Avui és tan impossible per a qualsevol descriure el món que podria sorgir d’una revolució de la sostenibilitat com ho hagués estat per als pagesos de l’any 6.000 a.C. imaginar les explotacions modernes de blat de moro i soja a Iowa, o com ho hagués estat per a un miner del carbó del 1800 imaginar una cadena de muntatge automatitzada de Toyota. Com les altres grans revolucions, la venidora revolució de la sostenibilitat també canviarà la faç de la terra i els fonaments de la identitat humana, les institucions i les cultures... La revolució de la sostenibilitat haurà de ser, sobretot, una transformació col·lectiva que permeti que el millor, en comptes del pitjor, de la natura humana s’expressi i es nodreixi.”²⁷

Carta de la Terra (*Earth Charter*), 2000: “Com mai abans en la història, el destí comú ens crida a buscar un nou començament... Això requereix un canvi de mentalitat i de cor.”²⁸

23 TRAINER (2007), citat a HOPKINS (2008), p. 79.

24 HAWKEN. A: FUNDACIÓ TERRA (2008), p. 108.

25 Paul DAYTON, cerimònia d’entrega de la primera edició del premi Ramon Margalef al Palau de la Generalitat, 18 de gener de 2006.

26 Wangari MAATHAI, discurs d’acceptació del premi Nobel de la Pau (Oslo, 10 de desembre de 2004).

27 MEADOWS, RANDERS i MEADOWS (2005), p. 269.

28 *Carta de la Terra*, secció “El camí cap endavant”.

La visió materialista que hem heretat veu la Terra com un mer magatzem de recursos i contempla el món com una suma arbitrària d'objectes, a punt per a ser posseïts, classificats, manipulats i consumits. Aquesta visió del món és insostenible en el doble sentit de la paraula: és insostenible per les seves conseqüències ecològiques, però també és insostenible en el sentit que no es pot sostenir conceptualment, no és pot defensar amb arguments, tal com diem que una proposició o doctrina són insostenibles. La crisi econòmica i la crisi ecològica mostren avui que el materialisme no funciona. El materialisme també ha entrat en crisi en la física, fins al punt que físics eminents com Schrödinger i Wigner van suggerir que la base de la realitat no és la matèria, sinó la consciència i la percepció.²⁹

Necessitem un canvi de mentalitat i d'actitud, un canvi de paradigma en la manera com entenem la nostra relació amb la natura, amb els altres i amb nosaltres mateixos. L'ecologia i tot allò relacionat amb la sostenibilitat no poden ser simples especialitats, perquè l'essència de l'ecologia i de la sostenibilitat és precisament el fet que tot està relacionat amb tot. Aquesta fou precisament la conclusió d'un informe, "The Death of Environmentalism", que analitzava la manca d'èxit dels moviments ecologistes i conservacionistes als Estats Units a partir d'entrevistes a moltes de les seves persones clau.³⁰ Els autors de l'informe, Shellenberger i Nordhaus, advertien que aquests moviments s'havien convertit en grups especialitzats i havien perdut la visió global que dona sentit a tota perspectiva ecològica. Assenyalaven, per exemple, que creure que el canvi climàtic és bàsicament una qüestió de concentració atmosfèrica de CO₂ és caure en una visió reduccionista. Per afrontar de debó el canvi climàtic i altres aspectes clau de la crisi ecològica cal canviar el model de desenvolupament basat en el creixement material. I això implica transformar la nostra visió del món i els nostres valors.

La sostenibilitat i les qüestions ambientals han de deixar de ser qüestions especialitzades (en el món acadèmic) o marginals (en el món polític) i arrelar-se en el nucli de la cultura i de les decisions personals i col·lectives. La paraula *sostenible* s'ha estat emprant com a adjectiu per qualificar el que es considerava veritablement substantiu: el desenvolupament. Avui ja no pot ser un adjectiu. És hora que passi a ser un substantiu, que ens concentrem menys en el desenvolupament sostenible i més en *desenvolupar la sostenibilitat*.

1.1. Topant de cap contra els límits

La societat del futur (del futur immediat) serà sostenible o no serà. Des de fa temps sabem que la nostra economia i el nostre nivell de consum eren ecolò-

29 SCHRÖDINGER (1980 [1944]); Wigner (1970), p. 153-199. Vegeu també Davies i Gribbin (1992).

30 SHELLENBERGER i NORDHAUS (2004).

gicament insostenibles. Ara ens adonem que el creixement econòmic il·limitat no és possible (ni desitjable) i que el consumisme no és la via règia cap a la plenitud personal. La humanitat actual utilitza un terç més dels recursos i serveis que pot proporcionar la Terra.³¹ Aquesta situació és més greu, és clar, com més alt és el nivell de consum d'un país. Si tota la humanitat visqués com els catalans caldrien els recursos de dues terres i mitja. Si visqués com els nord-americans, caldrien els recursos de quatre terres i mitja.³²

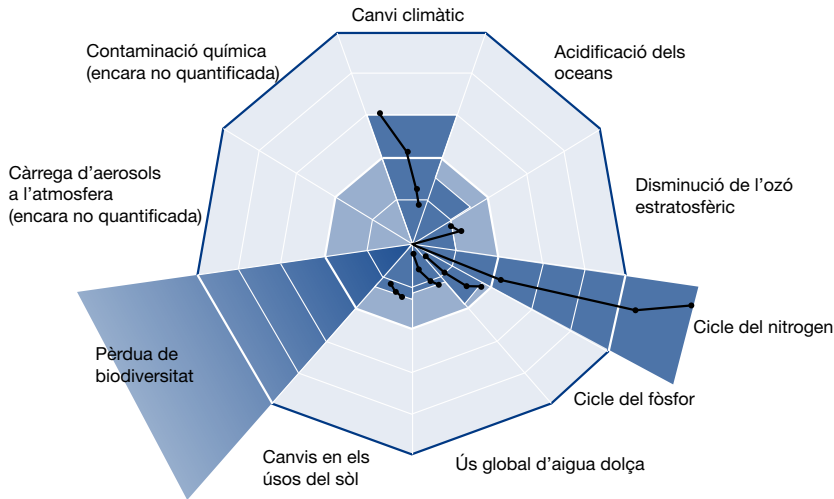
Podem dir que la topada del nostre sistema socioeconòmic contra els límits del planeta, anunciada ja el 1972 en l'informe *Limits to Growth*, ha deixat de ser un esdeveniment futur sobre el qual es pugui especular i ha passat a ser un fet present d'implícacions indefugibles. La millor evidència científica d'aquesta topada la tenim en un recent informe sobre els límits de l'equilibri planetari, elaborat per Johan R ockstrom i altres vint-i-vuit prestigiosos científics de tres continents i promogut pel Stockholm Resilience Centre: "Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity".³³ L'informe identifica nou indicadors de l'equilibri planetari, estableix per a set d'ells límits de seguretat (per exemple, una concentració màxima de 350 ppm de CO₂ a l'atmosfera) i alerta sobre el fet que sobrepassar un sol d'aquests límits pot desencadenar processos incontrolables que s'amplifiquin de manera no lineal, donant lloc a transformacions abruptes i irreversibles. En el cas de tres dels indicadors establerts (el canvi climàtic, el cicle del nitrogen i la pèrdua de biodiversitat) l'informe indica que ja hem superat els límits de seguretat recomanats. Excepte en el cas de la concentració d'ozó estratosfèric (que s'ha recuperat lleugerament des del 1993) els altres indicadors mostren un clar deteriorament de la sostenibilitat en les darreres dècades

L'èmfasi de l'informe sobre *Els límits del creixement* era la disponibilitat dels recursos dels quals depèn la societat industrial. En canvi l'informe sobre "Planetary Boundaries" se centra en la dinàmica de l'equilibri planetari, a partir del que en anglès s'anomena *Earth System Science* i mitjançant l'ús de metodologies científiques holístiques que tenen en compte dinàmiques complexes i efectes no-lineals.

31 WORLDWATCH INSTITUTE (2010), p. 4-5.

32 La petjada ecològica de Catalunya estaria situada al voltant de les 5,15 hectàrees per càpita, segons els càlculs de MAYOR, QUINTANA i BELMONTE (2005), p. 47-48. El *Living Planet Report 2008* (WWF, 2008) estima que la petjada ecològica no hauria de sobrepassar les 2,1 hectàrees per càpita.

33 ROCKSTROM *et al.* (2009).

Figura 1. Situació actual dels límits planetaris

Podem afegir altres dos elements que formen part del xoc del nostre sistema socioeconòmic contra els límits del planeta i que queden fora de l'abast de l'esmentat informe. L'un és el zenit de l'extracció de petroli (*peak oil*), que segons diversos estudiosos (inclòs el prestigiós geòleg Colin Campbell)³⁴ es va produir el 2008.³⁵ L'altre és la *crisi econòmica global*, que tot i que té les seves causes immediates en l'especulació financera i immobiliària, té a veure més del que sembla amb la topada del nostre sistema socioeconòmic contra els límits del planeta. L'economia convencional tendeix a ser considerada com un sistema abstracte que flota per damunt de la biosfera. Però en realitat tota la nostra economia només és una filial de la biosfera, i és inqüestionable que la topada contra els límits del planeta havia d'afectar l'economia.³⁶ L'economia moderna és basa en una visió del món pròpia

34 CAMPBELL (2009).

35 Durant l'estiu de 2008 l'extracció global de petroli va superar la vertiginosa xifra de 1.000 barrils per segon (86,4 milions de barrils al dia). És molt possible que ja no tornem a creuar aquest llindar. Des del 2005 la demanda mundial de petroli anava creixent però l'extracció romania estancada: l'any 2005 l'extracció mitjana global fou de 979 barrils per segon (b/s), el 2006 de 978 i el 2007, de 977. El juliol de 2008 va assolir el rècord de 1.002 b/s, l'agost va caure a 988 i el maig de 2009 estava a 969. (Vegeu PIGEM [2009], p. 30-35; les dades, que inclouen gas natural liquat i que convergeixen a barrils per segon perquè resulta un indicador més fàcilment comprensible, són de l'Energy Information Administration nord-americana: www.eia.doe.gov/emeu/international/oilproduction.html, dades del 12 d'agost de 2008.)

36 Un dels mecanismes a través dels quals la topada contra els límits del planeta ha contribuït a la crisi econòmica global és precisament l'encariment del petroli, fluid vital del nostre metabolisme econòmic. El fet que el seu preu es va multiplicar per 6 en pocs anys va disparar la inflació i va empènyer l'economia a seguir creixent per vies cada vegada més arriscades i menys assenyades. Vegeu RUBIN (2009).

Taula 1. Dades dels límits planetaris

Procés del sistema terrestre	Variable de control (unitat)	Límit	Preindustrial	1950	1970	1990	Dades més recents
Canvi climàtic	Concentració atmosfèrica de CO ₂ (ppm)	≤350	280	311	326	354	387
Acidificació dels oceans	Ràtio de saturació oceànica global de l'aragonita	≥2,75	3,44	s.d.	s.d.	s.d.	2,90
Forat de la capa ozó	Concentració d'O ₃ estratosfèric (unitats de Dobson)	≥276	290	s.d.	292	282 (1993)*	283
Cicle del nitrogen	Quantitat de N ₂ extret de l'atmosfera per a ús humà (tones/any)	≤35	0	4	39	98	121
Cicle del fòsfor	Quantitat de N que arriba als oceans (tones/any)	≤11	1,1	3,4	6,0	8,5	10,3
Ús global d'aigua dolça	Ús per al consum humà (km ³ /any)	≤4.000	415	887	1.536	2.192	2.600
Canvis en l'ús del sol	Percentatge de la superfície terrestre lliure de gels emprat per a l'agricultura	≤15	5	s.d.	10,71	11,45	11,65
Pèrdua de biodiversitat	Ritme d'extinció (nombre d'espècies per milió per any)	≤10	1	s.d.	s.d.	s.d.	>100

Dades corresponents a la imatge de la Figura 1. No s'inclouen els dos límits que han estat identificats però que encara no han pogut ser quantificats amb dades prou homogènies: la **contaminació química** i la **càrrega d'aerosols a l'atmosfera**. Les dades en negreta ultrapassen els límits planetaris. Els signes ≤ i ≥ indiquen si es tracta, respectivament, d'un límit superior o inferior.

s.d. = sense dades.

*En el cas de la concentració d'ozó es dona la dada del 1993 perquè correspon al mínim assolit per aquesta variable durant el segle XX.

Font: ROCKSTRÖM i altres (2009).

del segle XIX. Veu la realitat com un conjunt d'objectes inerts, sotmesos a lleis mecàniques i lineals, i tendeix a oposar els éssers humans contra la natura i els uns contra els altres. Els economistes clàssics, d'Adam Smith a Vilfredo Pareto, prenen com a model la física de Newton, els pressupòsits de la qual van començar a quedar superats ja fa cent anys, però que avui segueixen dominant l'economia.

L'actual crisi econòmica és només el símptoma més tangible d'una crisi sistèmica més amplia, que té també una dimensió ecològica, social i cultural. "Crisi" era tradicionalment un terme mèdic que designava el moment crític en el curs d'una malaltia, quan de sobte pot empitjorar o bé guarir-se (aquest és encara el primer sentit de "crisi" que trobem al Diccionari de l'IEC). Com recull Joan Coromines, l'expressió "bona crisi" (bona crisi) està documentada en català en el segle

xvii. Això ens recorda que tota crisi és una oportunitat de millora. En aquesta situació crítica, tenim l'oportunitat de reinventar el que som i el que fem.

En molts períodes històrics ha estat en joc el futur d'una comunitat o de tot un país. Avui està en joc el futur de la humanitat sencera. Com ha assenyalat Paul Crutzen (un dels autors de "Planetary Boundaries"), la nostra època (des de l'inici de la Revolució Industrial) constitueix un nou període geològic. Hem passat de l'holocè (el període que abasta els últims 10.000 anys, des del final de la glaciació més recent) a l'antropocè, en el qual el principal factor d'alteració dels sistemes terrestres és l'ésser humà. El nostre efecte estrictament geològic és indubtable: en les darreres vuit generacions hem modificat la composició i estructura de la Terra, hem cremat la meitat de les reserves de petroli que albergava el planeta, hem transportat quantitats ingents de minerals d'un continent a un altre, hem creat nous materials, com l'acer i els plàstics, i hem posat en circulació unes 100.000 substàncies tòxiques. Si volem continuar habitant la Terra ens toca passar de l'antropocè a una nova era d'integració conscient de la humanitat en els cicles planetaris.

Com deia irònicament l'economista Kenneth Boulding, "per creure que el creixement exponencial pot continuar indefinidament cal ser un boig o un economista". Tot creixement comença a aturar-se quan arriba a la maduresa. Per exemple, abans d'arribar a la pubertat un hamster duplica el seu pes cada setmana. Si hagués de mantenir aquest ritme de creixement il·limitadament, en complir un any ja pesaria 9.000 milions de tones! I si mantingués la mateixa proporció d'ingestió d'aliments en relació al pes corporal, aquest hamster d'un any necessitaria en un dia més blat de moro del que es produeix anualment en tot el món.³⁷ L'estat del món actual mostra que el creixement material il·limitat no pot continuar sent el motor de la societat. El nou creixement ha de ser el creixement del benestar, el creixement personal, social i ecològic, basat en valors postmaterialistes que ens guiïn cap a una societat més sana, sàvia i ecològica.

El fracàs de la cimera de Copenhaguen el desembre de 2009 va fer patètic que encara no som capaços de treballar de manera plenament efectiva pel bé comú. Per aconseguir una societat sostenible no n'hi ha prou amb les reformes puntuals i els avenços tecnològics. Els avenços tecnològics sovint permeten, per exemple, un ús més eficient dels recursos. Tanmateix, tal com mostra la paradoxa de Jevons³⁸ (també anomenada "efecte de rebot"), els guanys en eficiència a la llarga duen a consumir més recursos (així, l'augment de l'eficiència en el consum de combustible dels automòbils ha portat a fabricar models molt més pesants i potents, com els 4x4, que al capdavall consumeixen molt més). Tot i que en les

³⁷ L'exemple procedeix d'un recent informe de la New Economics Foundation (2010). També se n'ha fet una brevíssima pel·lícula d'animació, *The Impossible Hamster*.

³⁸ L'economista britànic William Stanley Jevons (1835-1882) ja va observar aquest efecte en relació amb la màquina de vapor i el consum de carbó.

darreres tres dècades hem incrementat un 30 % l'eficiència en l'ús dels recursos, l'ús global de recursos ha crescut en el mateix període un 50 %.³⁹

Hi ha una bombolla més antiga i més gran que la bombolla financera i la bombolla immobiliària. És la bombolla cognitiva: la bombolla en la qual flota la visió economicista del món; la creença en l'economia com un sistema purament quantificable, abstracte i autosuficient, independent tant de la biosfera que l'alberga com de les inquietuds humanes que la nodreixen. En aquest sentit, la crisi econòmica i ecològica tenen el seu origen en una crisi de percepció. Tenim una quàdruple insostenibilitat: ecològica, econòmica, energètica i també epistemològica, perquè els instruments conceptuals amb els quals preteníem comprendre la realitat ens serveixen cada vegada menys.

1.2. Els valors guien les nostres accions

En el seu article “Places to Intervene in a System” (publicat el 1997, quatre anys abans de la seva mort), Donella Meadows explicava que els canvis en un sistema són més superficials i menys efectius en el nivell dels impostos, subsidis i flux de materials (precisament el nivell en què treballen les administracions), mentre que són més profunds i efectius quan més toquen el *paradigma* o la mentalitat de fons que guien el sistema (vegeu el requadre 3).⁴⁰

Requadre 3. Llocs des d'on transformar un sistema (en ordre creixent d'efectivitat)

Donella Meadows, l'autora principal de l'informe *Limits al creixement* del 1972, va publicar vint-i-cinc anys més tard una llista dels llocs on podem intervenir per transformar un sistema. Meadows, ambientòloga i especialista en dinàmica de sistemes (havia estat part de l'equip de Jay Forrester al MIT) explicava que, trobant-se en una reunió sobre les noves regles del comerç mundial, es va sentir frustrada amb les propostes que s'anaven presentant, va aixecar-se de sobte i es va posar a escriure una llista que se li acabava d'ocórrer de les àrees on les nostres accions poden tenir més influència per canviar un sistema. Aquesta és la llista original (en ordre creixent d'efectivitat):

9. Xifres: segons Meadows el 90 % de la nostra atenció es dirigeix a les xifres, però les xifres només toquen la superfície de les coses i tenen menys poder del que ens pensem. Modificar paràmetres quantitius com els subsidis i impostos “*molt rarament fa canviar el comportament del sistema econòmic del país*”. Si el sistema té

39 FLAVIN (2010), p. xvii.

40 MEADOWS (1997). Per a una versió més amplia, publicada pòstumament, vegeu MEADOWS (2009).

un estancament crònic, els canvis en paràmetres quantitius rarament el posen en marxa... Si creix incontrolablement, no l'aturen". Concentrar-se en les xifres, arriba a dir Meadows, és com "canviar de lloc les gandules del *Titanic*".⁴¹ Les xifres, però, sí que tenen influència en la mesura que inicien canvis en els punts que hi ha més avall en aquesta llista.

8. Fluxos i estocs de materials: les estructures materials d'un sistema, el seu disseny i la velocitat amb la qual s'adapten als canvis

7. Regular els bucles negatius de realimentació, necessaris per mantenir l'estabilitat del sistema.

6. Reforçar els bucles positius de realimentació que orienten el canvi en la bona direcció.

5. Fluxos d'informació, a qui arriba i a qui no arriba la informació.

4. Les regles del sistema: els incentius, les penalitzacions, les normes.

3. La capacitat d'autoorganització, essencial per a l'evolució del sistema.

2. Les finalitats del sistema, les seves aspiracions, el seu propòsit.

1. La mentalitat o paradigma a partir del qual sorgeix el sistema: aquest és, segons Meadows, el factor clau del canvi, perquè la mentalitat o paradigma d'un sistema és el que determina les seves finalitats, la seva estructura, les seves regles i els seus paràmetres. I com podem contribuir a canviar un paradigma? A partir de l'estudi de Thomas Kuhn sobre l'estructura de les revolucions científiques, Meadows respon: "continua assenyalant les anomalies i els fracassos del vell paradigma, recolzat clarament i fermament en el nou paradigma, posa persones del nou paradigma en llocs de visibilitat pública i de poder. No perdis el temps amb els reaccionaris, treballa amb els agents actius del canvi i amb l'àmplia majoria de persones que són de mentalitat oberta".⁴²

Totes les estructures socioeconòmiques i culturals que fan que el món d'avui sigui insostenible han nascut i crescut en la ment humana –i és en primer lloc en la ment on podem transformar-les. Tal com declara l'Article 1 de la Constitució de la UNESCO, "Atès que les guerres comencen en les ments dels homes, és en les ments dels homes on cal construir els baluards de la pau". També és en les ments dels homes i dones on cal construir els baluards de la sostenibilitat. Per la seva banda, el document *Cap a una ètica mundial*, aprovat pel Parlament Mundial de les Religions, assenyalava que "només amb lleis, reglaments i convencions no es pot crear, i encara menys imposar, un ordre mundial millor... Totes les experiències històriques mostren que el nostre món no pot canviar sense un canvi previ de

⁴¹ MEADOWS (1997), p. 79.

⁴² MEADOWS (1997), p. 84.

mentalitat de l'individu i de l'opinió pública... la nostra Terra no pot canviar a millor sense que abans canviï la mentalitat de l'individu. Advoquem per un canvi de consciència individual i col·lectiu".⁴³ Cal un canvi de consciència per aconseguir una societat veritablement sostenible. Al capdavall, les nostres accions i actituds sorgeixen de la nostra consciència, que es manifesta en les nostres visions del món, les nostres percepcions i els nostres valors (vegeu la Figura 2). El canvi de mentalitat comença amb cadascú de nosaltres.

Figura 2. El marc intangible de les accions⁴⁴

1.3. La Gran Revaluació

Els valors que fins ara ens han guiat ens porten cap a un món insostenible. En el context de la nostra crisi sistèmica (ecològica i econòmica, però també ètica i epistemològica) ens cal una nova brúixola que ens orienti en la transició cap a un món més sostenible i solidari. La clau d'aquest procés és una reorientació dels nostres valors i prioritats, no una revolució però sí una revaluació.

En el món d'avui hi ha en marxa un gran procés de revaluació a tots els nivells. L'estudi internacional *The Economics of Ecosystems and Biodiversity* (TEEB) és un exemple del fet que comencem a reconèixer el valor dels serveis que els ecosistemes proveeixen a les comunitats humanes.⁴⁵ Tot i que l'estudi se centra en el valor estrictament econòmic dels serveis proveïts pels ecosistemes i la biodiversitat, revela que la nostra percepció del seu valor està canviant. Per la seva banda, l'informe de la New Economics Foundation *The Great Transition* (2009) mostra la necessitat de redissenyar el conjunt del sistema econòmic per tal d'afrontar els creixents problemes del món contemporani. La primera secció central de l'informe es titula precisament "The Great Revaluating". Dins el context de l'economia, *The Great Transition* assenyalava la necessitat que els preus del mercat reflecteixin els veritables costos i beneficis socials i ambientals dels productes i serveis, per tal

43 PARLAMENT DE LES RELIGIONS DEL MÓN. (1993). "Cap a una ètica mundial: Una declaració inicial". A: TORRADEFLOT (2002), p. 81-91. Vegeu també KÜNG (1991).

44 Macleord Baker Ochola, que havia estat bisbe anglicà a Uganda i ha tingut un paper destacat en complexes negociacions de pau, va exposar aquestes cinc etapes associant-les gràficament amb les cinc dits de la mà en el Congrés Internacional sobre Religions i Diversitat Cultural organitzat pel Centre UNESCO de Catalunya a Barcelona el desembre de 2006.

45 Actualment en fase de publicació, aquest estudi serà presentat a l'octubre de 2010 a la trobada de la Convenció sobre Diversitat Biològica (COP10) a Nagoya, Japó. Vegeu www.teebweb.org.

que el que és social i ecològicament beneficiós resulti barat i el que és perjudicial resulti car. Però no es tracta només de revalorar productes i serveis sinó, sobretot, de reavaluar la orientació de l'economia i de la societat, atès que cada vegada tenim més evidències que el veritable benestar “rau menys en els béns materials que en la qualitat de les nostres relacions i en el sentit que trobem en el nostre treball”.⁴⁶

La necessitat d'una transformació dels valors també és emfasitzada per Serge Latouche, el teòric que més ha fet en els darrers anys per divulgar la noció de decreixement. Al seu *Petit tractat del decreixement serè*, Latouche resum les seves propostes en un “cercle virtuós” format per vuit Rs: reavaluar, reconceptualitzar, reestructurar, redistribuir, relocalitzar, reduir, reutilitzar, reciclar. Latouche escriu que “el canvi de valors comporta una altra mirada sobre el món i, per tant, una altra manera de copsar la realitat” i afegeix que “cal adaptar l'aparell de producció i les relacions socials en funció del canvi de valors”.⁴⁷ En una línia similar, Joan Surroca escriu a *Com salvar-nos amb el planeta* que cal reutilitzar, redistribuir i reduir, “però res més important que reavaluar, és a dir, reconsiderar els nostres valors”.⁴⁸ Una reavaluació del valors i objectius de la humanitat contemporània és també el primer dels cinc àmbits del procés participatiu internacional anomenat *Consens de Barcelona*, que serà presentat el 2011 al Fòrum Social Mundial de Dakar i en altres instàncies internacionals.⁴⁹

Ens cal reestructurar i reequilibrar el món. Això requereix reimaginar, transformar el nostre imaginari personal i col·lectiu. I aquest procés arrenca revaluant les nostres prioritats i els nostres objectius, tal com il·lustra la Figura 3.

La nostra època ens demana una enorme transformació que s'haurà de manifestar a tots els nivells, des d'allò personal a allò col·lectiu, i des dels mitjans de comunicació als mons de la política, l'empresa, l'educació i el coneixement. Ens caldrà passar de la cobdícia a la solidaritat, de la societat industrial a la societat sostenible, de la modernitat a la transmodernitat, del materialisme al postmaterialisme. La crisi sistèmica dels nostres dies afecta totes les societats i tots els ecosistemes del planeta. Però a la vegada mai no havíem tingut recursos i coneixements comparables als d'avui. Els reptes i les possibilitats que tenim són d'una magnitud sense precedents, poster només comparables a la revolució agrícola que va començar fa 10.000 anys o a la revolució industrial dels segles XVIII i XIX.⁵⁰ Però, a diferència d'aquelles transformacions, ens toca dur-la a terme en uns pocs decennis. Si això sembla impossible, pensem en tots els esdeveniments que hem viscut que

46 *New Economics Foundation* (2009b), p. 38.

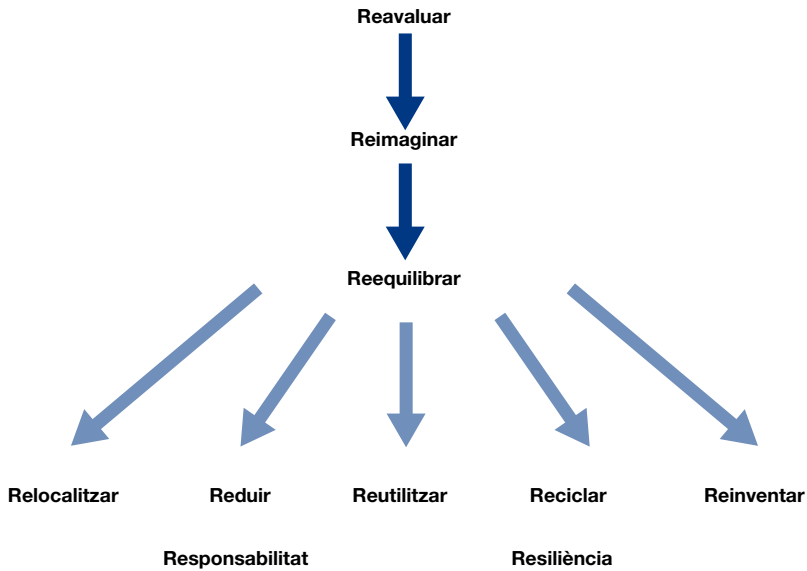
47 LATOUCHE (2009), p. 56-60.

48 SURROCA (2009), p. 61, dins un capítol titulat, precisament, “Reavaluar, el primer”.

49 Vegeu <http://consensus.nova.cat>.

50 La comparació explícita del nostre temps amb les revolucions agrícola e industrial es troba, entre d'altres, a Gardner, (2001), p. 190, i a Meadows, Randers i Meadows (2005), p. 266.

Figura 3. Reavaluar, la clau de totes les erres*

haguessin estat difícilment concebibles només uns anys abans. Per exemple, a principis d'agost del 1989 ningú sembla haver estat capaç de preveure que el mur de Berlín cauria en tan sols tres mesos. I quanta gent hagués cregut a principis del 2005 que un afroamericà seria el següent president dels Estats Units?

La teoria de l'equilibri puntuat de Stephen Jay Gould i Niles Eldredge argumenta que l'evolució biològica combina llargs períodes d'estabilitat amb moments puntuals de transformació radical. Aquesta teoria de l'evolució biològica ha inspirat estudis que semblen corroborar el seu equivalent en l'àmbit de l'evolució social i cultural. Els canvis culturals acostumen a ser lents, però de vegades les forces transformadores prenen embranzida i s'esdevenen canvis revolucionaris en poc temps. És el que ha succeït en les grans revolucions històriques. També podria ser el cas de la madura i no-violenta revolució de la consciència que avui ens cal.

* Elaboració pròpia. Figura presentada per primer cop el 25 de març de 2010 a l'auditori de la torre Agbar dins la jornada "Sostenibilitat: vector d'innovació", inspirada, entre altres fonts, en les vuit R de Serge Latouche esmentades en el text.

2. El consumisme i el materialisme com a claus de la insostenibilitat

Al capdavall, el triomf del creixement econòmic no és un triomf de la humanitat sobre les necessitats materials; és més aviat un triomf de les necessitats materials sobre la humanitat.

Richard Easterlin⁵¹

Una economia orientada al consum promou activament la desafecció, mina la confiança i aprofundeix la sensació d'inseguretat. Acaba convertint-se en una font d'aquella por ambiental que pretenia guarir o allunyar, la por que satura la vida líquida moderna i és la causa principal del tipus d'infelicitat propi d'aquesta època.

Zygmunt Bauman⁵²

51 EASTERLIN (1998), p. 154.

52 BAUMAN (2007), p. 70.

2.1. La paradoxa del consumisme

L'actual crisi sistèmica ens mostra que cal canviar els valors que ens han guiat fins ara. Però els valors no es canvien amb la mateixa facilitat que una bomba. Depenen de pressupòsits i aspiracions que tenen arrels profundes en la nostra història col·lectiva i personal.

El fenòmen social més significatiu que podem associar directament amb el creixement insostenible és el consumisme. El consum amb seny és una activitat natural, però hi ha quelcom clarament problemàtic en el consumisme, és a dir, en la compulsió a consumir més enllà del que és suficient per a una vida digna i plenament satisfactòria. Una economia orientada al creixement il·limitat del consum porta a la insostenibilitat ecològica i a la vegada deteriora la cohesió social. Com ja escrivia Erich Fromm fa prop de mig segle, “l’home contemporani té una fam il·limitada de més i més consum”. *L’homo consumens* mai no pot tenir-ne prou, i per tant mai no estarà satisfet: “per a ell sempre hi ha escassetat, perquè mai no en té prou, independentment del que arribi a tenir. A més, se sent cobdiciós i competitiu en relació amb tots els altres; per tant, es troba bàsicament aïllat i atemorit”.⁵³ Nombrosos estudis més recents mostren que les societats orientades al consum tendeixen a estimular l’egoisme, a minar la confiança i la cohesió social i a fer augmentar les desigualtats.⁵⁴

Però a més de les seves conseqüències ecològiques i socials, l’aspiració a l’increment il·limitat del consum genera inseguretat psicològica i és contraproduent per a la satisfacció personal. És el que podem anomenar com a “paradoxa del consumisme”. Com és lògic, en el cas de societats o persones en condicions precàries, hi ha una clara correlació entre l’augment dels béns materials i l’augment del benestar. Però més enllà d’un cert llindar de consum de béns materials, la satisfacció personal no augmenta i fins i tot pot tendir a minvar, ja que generalment l’increment del consum va acompanyat de l’increment de l’estrès i de la disminució del lleure i del contacte amb la família, amb els amics i amb la natura. Aquest llindar es pot establir al voltant dels 100 gigajoules de consum d’energia per càpita i any,⁵⁵ o d’un determinat nivell d’ingressos. Amb les dades de l’Enquesta Mundial dels Valors es pot deduir que la satisfacció vital declarada tendeix a augmentar fins arribar a uns ingressos d’uns 15.000 dòlars anuals, però a partir d’aquesta xifra d’ingressos la correlació desapareix (vegeu la figura 4).⁵⁶

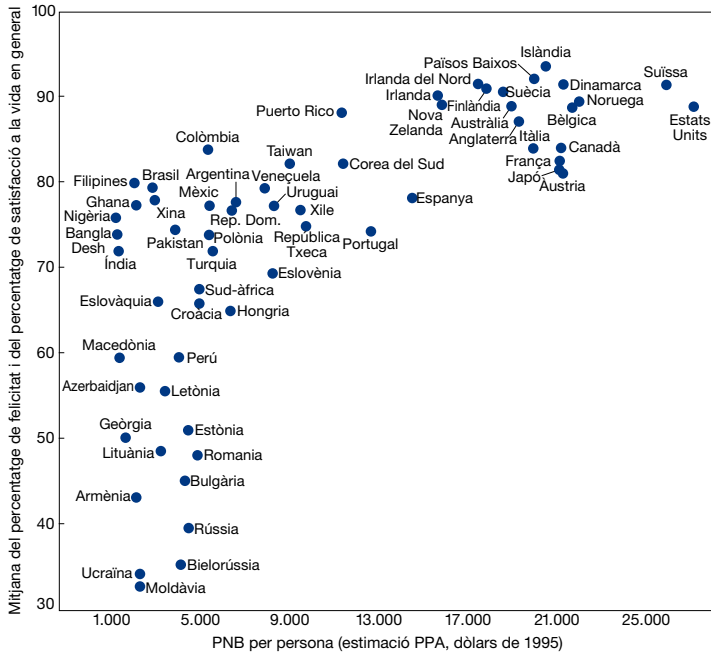
53 FROMM (1966), p. 4.

54 WILKINSON i PICKETT (2009); COSTANZA *et al.* (2007); KASSER (2007); LAYARD (2005).

55 SMIL (2005), citat a HEINBERG (2009), p. 68. Segons Smil, el benestar humà requereix el consum d’uns 50 a 70 gigajoules (GJ) d’energia per càpita i any; des d’aquest nivell fins als 100 GJ per càpita i any es pot apreciar un lleuger augment correlatiu de la satisfacció vital, però per sobre dels 100 GJ aquesta correlació desapareix. El 2009 la mitjana de consum anual d’energia als Estats Units era d’uns 325 GJ.

56 La figura original es troba a INGLEHART i KLINGEMANN (2000), p. 171. Reproduïda a JACKSON (2008), p. 62.

Figura 4. Satisfacció vital i ingressos per càpita

Font: JACKSON, 2008, p. 62.

Els ingressos reals per càpita s'han triplicat als Estats Units des del 1950, però en canvi el percentatge de ciutadans que a les enquestes es declaren “molt feliços” ha disminuït des de mitjans dels anys 70.⁵⁷ Una evidència addicional la proporciona l'Indicador de Progrés Genuí (*Genuine Progress Indicator*, que corregeix el PIB incorporant al balanç positiu el treball domèstic i voluntari i la distribució equitativa de la riquesa, i descomptant el que s'ha gastat en litigis i accidents, en la prevenció del crim, en la reparació de danys i en pal·liar la contaminació ambiental). Als Estats Units, aquest indicador del progrés real va arribar al seu nivell màxim el 1975, en un moment en què el PIB del país era pràcticament la meitat de l'actual.⁵⁸ Aquest fenomen s'ha comprovat en gairebé tots els països que han vist créixer enormement la seva economia i el seu consum en el darrer mig segle.⁵⁹

57 JACKSON (2009), p. 40.

58 WORLDWATCH INSTITUTE (2010), p. 86-88.

59 DIENER i SELIGMAN (2004), citat a KASSER (2007). Com assenyala el Dalai Lama, “la incidència de l'ansietat, l'estrès, la confusió, la indecisió i la depressió entre aquells que tenen les seves necessitats bàsiques assegurades” mostra que les nostres veritables necessitats van més enllà del consumisme i el materialisme: GYATSO (2000), p. 18.

Combinant les dades sobre la satisfacció vital, l'esperança de vida i la petjada ecològica, la New Economics Foundation va elaborar el 2006 un índex del Planeta Feliç (*Happy Planet Index*), que classifica els països del món segons el seu nivell de felicitat. En la seva edició de 2006 aquest indicador incloïa 178 països, entre els quals la República de Vanuatu (petit arxipèlag d'Oceania, entre Nova Caledònia i les Illes Salomó), malgrat no ser un estat econòmicament puixant, apareixia com el país més feliç, seguit de diversos països caribenys. El 2009 es va publicar una nova edició del Happy Planet Index amb una llista més restringida a fi d'homogeneïtzar les dades (trenta-cinc estats van quedar-se fora, entre ells Vanuatu).⁶⁰ Aquesta nova classificació de països feliços està encapçalada per Costa Rica (un estat que, com és sabut, no té exèrcit i dedica una atenció creixent als seus espais naturals). L'Estat espanyol ocupa el lloc 76, just darrere del Regne Unit i del Japó. Els dotze països menys feliços són tots de l'Àfrica subsahariana, i és curiós comprovar com Estats Units queda a la posició 114, entre Madagascar i Nigèria. La Taula 2 reproduïx els paràmetres d'una selecció de trenta dels 143 estats classificats en la darrera versió de l'Índex del Planeta Feliç.

2.2. Psicodinàmica del consumisme

El consumisme és el principal vector social d'insostenibilitat, però també és part essencial de la identitat contemporània, del que dona o sembla donar sentit a la vida dels nostres dies. El consumisme té profundes arrels psicològiques i existencials. Tim Jackson, Comissionat Econòmic de la Comissió pel Desenvolupament Sostenible britànica,⁶¹ arriba a veure el consumisme com un intent de religiositat o de "teodicea secular",⁶² com una forma d'intentar resoldre qüestions existencials amb mitjans materials: "En una societat secular, el consum pot arribar a esdevenir un substitut del consol religiós... És gairebé com si la gent intentés arraconar els seus problemes d'angoixa existencial anant a comprar".⁶³ Això implica que no n'hi ha prou amb demostrar la irracionalitat o insostenibilitat del consumisme, ni hi ha prou amb divulgar missatges benintencionats i bons exemples. Cal tenir en compte les seves arrels. Com assenyala Jackson, "si el consum té un rol tan vital en les nostres vides, demanar a la gent que abandoni les comoditats materials és demanar-los que s'arrisquin a una mena de suïcidi social. La gent resistirà les amenaces a la seva identitat. Resistirà les amenaces a allò que per ells té sentit".⁶⁴

60 NEW ECONOMICS FOUNDATION (2009a).

61 Sustainable Development Commission, comissió independent que assessora al govern britànic en qüestions de sostenibilitat.

62 JACKSON (2007).

63 JACKSON (2008), p. 60.

64 JACKSON (2007).

Taula 2. Selecció d'estats classificats segons l'índex Planeta Felig

País i núm. d'ordre	Esperança de vida	Satisfacció vital	Petjada ecològica	IPF
1. Costa Rica	78,5	8,5	2,3	76,1
2. República Dominicana	71,5	7,6	1,5	71,8
3. Jamaica	72,2	6,7	1,1	70,1
4. Guatemala	69,7	7,4	1,5	68,4
5. Vietnam	73,7	6,5	1,3	66,5
6. Colòmbia	72,3	7,3	1,8	66,1
7. Cuba	77,7	6,7	1,8	65,7
51. Alemanya	79,1	7,2	4,2	48,1
52. Suïssa	81,3	7,7	5,0	48,0
53. Suècia	80,5	7,9	5,1	48,0
59. Finlàndia	78,9	8,0	5,2	47,2
69. Itàlia	80,3	6,9	4,8	44,0
71. França	80,2	7,1	4,9	43,9
74. Regne Unit	79,0	7,4	5,3	43,3
75. Japó	82,3	6,8	4,9	43,3
76. Estat Espanyol	80,5	7,6	5,7	43,2
77. Polònia	75,2	6,5	4,0	42,8
78. Irlanda	78,4	8,1	6,3	42,6
97. Grècia	78,9	6,8	5,9	37,6
98. Portugal	77,7	5,9	4,4	37,5
99. Uruguay	75,9	6,8	5,5	37,2
113. Madagascar	58,4	3,7	1,1	31,5
114. Estats Units d'Amèrica	77,9	7,9	9,4	30,7
115. Nigèria	46,5	4,8	1,3	30,3
138. Burkina Faso	51,4	3,6	2,0	22,4
139. Burundi	48,5	2,9	0,8	21,8
140. Namíbia	51,6	4,5	3,7	21,1
141. Botswana	48,1	4,7	3,6	20,9
142. Tanzania	51,0	2,4	1,1	17,8
143. Zimbabue	40,9	2,8	1,1	16,6

Per explorar el sòl del que sorgeix aquest fenòmen clau de la vida contemporània podem remuntar-nos a l'origen del consumisme com a fenòmen històric i considerar el tipus de identitat humana que predomina avui.

2.2.1. El naixement del consumisme a l'Anglaterra dels segles XVII i XVIII

A l'Anglaterra dels segles XVII i XVIII es va produir una transformació cultural sense precedents que sociològicament ha estat batejada com la "revolució del

consum”.⁶⁵ Fins fa poques dècades els economistes intentaven explicar aquesta revolució a partir del canvis en els mitjans de producció (la creixent mecanització que va donar lloc a la Revolució Industrial). Però més recentment s’ha hagut de reconèixer que la revolució del consum no s’hagués produït sense una transformació en el cantó de la demanda. L’habitual fins aleshores a Europa era guardar els excedents de producció per quan vinguessin temps més difícils o sorgís una despesa inesperada.⁶⁶ Només el consumidor contemporani, l’agent del consumisme pròpiament dit, gasta a curt termini els diners que guanya (o, cada vegada més, els que pot obtenir a crèdit) en noves possessions i experiències. El que caracteritza la societat de consum és precisament aquest allau de noves possessions i experiències, destinades a “la continua reinvençió del jo”⁶⁷ del consumidor.

Ja a l’Anglaterra del segle XVII es dispara la demanda d’objectes no essencials com ara miralls, botons, agulles de pit, joguines, titelles, cartes i escuradents.⁶⁸ També es dispara el consum, entre les classes més adinerades, de productes de bellesa i roba de moda. El ràpid canvi de les modes és una de les característiques més destacades de la societat de consum: la roba de moda no és porta tant per la seva utilitat i bellesa intrínseca, com per la necessitat psicològica de mostrar que s’està en sintonia amb les darreres “novetats” i amb “l’última moda”.⁶⁹ Abans de l’Europa moderna no hi ha constància de canvis ràpids en les modes. De tant en tant s’introduïen noves formes de vestir, però podien trigar generacions (o fins i tot segles) en canviar. Tanmateix a l’Anglaterra del segle XVIII ja trobem modes amb caducitat anual: “El 1753, per exemple, el color porpra era el que s’havia de portar, mentre que el 1757 el que estava de moda era el lli blanc amb dibuixos en rosa; el 1776 el color de moda era ‘couleur de Noisette’; el 1777 era el gris colom”.⁷⁰ Les altres classes socials aviat van sentir la necessitat d’incorporar-se a la moda, que anava escapant-se progressivament des de Londres cap a les contrades més remotes. En no haver-hi revistes a tot color o telecomunicacions, la moda es propagava per observació directa, i pel que sembla la distància de qualsevol vila a Londres podria estimar-se observant fins a quin punt hi havia arribat l’última moda.⁷¹

Cal concloure que l’origen de la revolució del consum a Anglaterra no va ser un increment de la població ni un augment dels ingressos, sinó “un canvi

65 CAMPBELL (2005 [1987]), especialment el primer capítol, “The Consumer Revolution in Eighteenth-Century England”. Colin Campbell és un sociòleg que no s’ha de confondre amb l’eminent geòleg i expert en *peak oil* del mateix nom.

66 CAMPBELL, (2005 [1987]), 18.

67 JACKSON (2009), p. 99.

68 THIRSK (1978), p. 7-14.

69 LIPOVETSKY (1987).

70 CAMPBELL (2005 [1987]), 22.

71 MCKENDRICK, BREWER i PLUMB (1982), p. 74.

d'actitud”, una nova “motivació al darrere del comportament del consumidor”,⁷² i, en definitiva, una “tendència creixent a consumir”.⁷³ De fet, aquesta revolució en l'actitud vers el consum de l'Anglaterra dels segles XVII i XVIII pot considerar-se el fonament psicosociocultural que va impulsar la Revolució Industrial.

2.2.2. El vertigen de la identitat atomitzada

Els estudis sobre el consumisme, procedents de tota mena d'àmbits acadèmics i empresarials, tendeixen a coincidir en veure l'arrel de la necessitat moderna de consumir compulsivament en una qüestió d'identitat. Com assenyalen Yiannis Gabriel i Tim Lang, “la identitat és la Roma on van a parar tots els estudis sobre el consum occidental modern, ja siguin obra de crítics marxistes o executius de la publicitat, desconstruccionistes o reformadors liberals, defensors del multiculturalisme o feministes radicals”⁷⁴.

La societat contemporània utilitza molts més recursos dels que hagi utilitzat mai cap altre cultura, i tanmateix no aconsegueix un nivell de satisfacció i plenitud clarament superior. Malgrat tots els avenços i meravelles del món modern, hi ha tot un ventall d'obres que mostren un tipus particular d'insatisfacció en la psique contemporània⁷⁵. Com afirmava Christopher Lasch fa més de trenta anys, la publicitat promou el consumisme com a camí de satisfacció, però “crea noves formes d'insatisfacció pròpies de l'era moderna”⁷⁶. La insatisfacció contemporània es manifesta, per exemple, en la sensació que no tenim prou temps i que les nostres obligacions ens desborden, així com en l'enorme incidència clínica en els últims decennis de psicopatologies com la depressió. A partir de l'anàlisi de 269 estudis prou homogenis que recullen dades de més de 52.000 persones, la psicòloga Jean Twenge ha mostrat un enorme creixement de l'ansietat als Estats Units entre 1952 i 1993, fins el punt que “a finals dels anys vuitanta del segle XX l'infant nord-americà mitjà tenia més ansietat que els pacients psiquiàtrics infantils dels anys cinquanta”⁷⁷.

En la societat de consum moderna, la identitat humana es vincula cada vegada més a tot un ventall d'objectes produïts en massa (o d'activitats consumistes) i a tot l'imaginari que els envolta, enormement influït pels mitjans de comunicació i, sobretot, per la publicitat. Els objectes i les experiències de consum són en bona

72 CAMPBELL (2005 [1987]), 19.

73 MCKENDRICK, BREWER i PLUMB (1982), p. 11.

74 GABRIEL i LANG (2006), p. 79.

75 FISCHER (2002), KIDNER (2001), LOY (1996), ZOJA (1995), LEVIN (1987 i 1988).

76 LASCH (1979), p. 137-138.

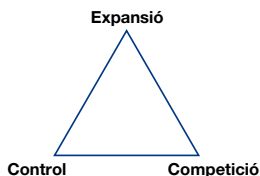
77 TWENGE (2007), a WILKINSON i PICKETT (2009), p. 33-35. La citació és de WILKINSON i PICKETT, p. 34.

mesura adquirits per enfortir la nostra imatge de cara als altres i per reafirmar el nostre sentit d'identitat. No els adquirim tant pel que diuen en si mateixos com pel que diuen de nosaltres. Si bé aquest fenomen té precedents en altres societats, mai no s'havia donat en aquesta escala i mai no havia definit tan clarament la identitat humana. Però aquest model d'identitat que ha seduït el món (i que es reflectia clarament en sèries televisives de fa dos decennis com *Dallas* o *Falcon Crest*) és incompatible amb la sostenibilitat. També és incompatible amb la plenitud humana.

Requadre 4. Els valors obsolets que ens guien

A l'Europa dels segles XVI i XVII es va produir una transformació sense precedents en la manera d'entendre el nostre lloc en el món. *El Discurs del mètode* de Descartes (1637), document clau de la mentalitat moderna, afirma explícitament que el seu propòsit és “fer-nos com amos i senyors de la natura”. Des d'aleshores l'ésser humà ha emergit com a subjecte autònom i poderós, a la vegada que la natura ha quedat reduïda a una suma arbitrària d'objectes, plenament explotable i mercantilitzable. Aquesta transformació cultural que va convertir l'humà en subjecte, separat d'un el món que és merament objecte, és a l'arrel del capitalisme i de la crisi ecològica.

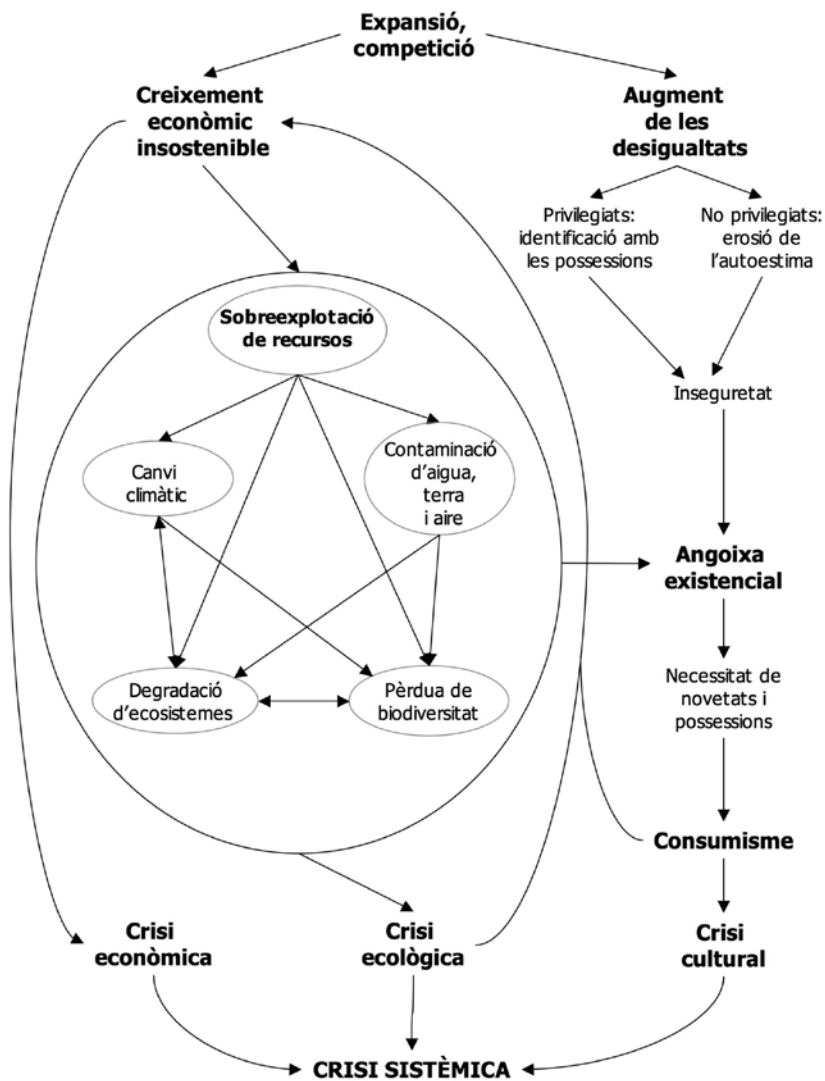
El jo modern, en sentir-se desarrelat del món, té una necessitat interior d'*expansió*, perquè se sent petit i insignificant; de *competició*, perquè sent que el món és un lloc hostil, i de *control*, perquè sent que el món és un lloc insegur.⁷⁸ Aquests són precisament els valors que guien la societat moderna: l'*expansió* econòmica i el creixement material il·limitat, la *competició* (que en teoria se suposava que havia d'afavorir el bé comú, segons el simil de la mà invisible d'Adam Smith),⁷⁹ i l'afany de *control*, de seguretat i de certesa (que es manifesten tant en les relacions socials com en l'intent de comprendre la realitat a partir d'enfocaments reduccionistes). Aquest valors configuren el que podem anomenar “*triangle del poder*”:

78 Com assenyalava Fromm (1997 [1976], p. 116), “La història d'Europa i de l'Amèrica del Nord, malgrat la seva conversió a l'església, és una història de conquesta, orgull, cobdícia; els nostres valors més alts són ser més forts que els altres, ser victoriosos, conquerir els altres i explotar-los”. Carl Jung (1989 [1961], p. 247) cita amb enorme aprovació a les seves memòries les paraules d'Ochwiay Bianco, indígena pueblo de Nou Mèxic: “Els blancs tenen cares tenses, mirades fixes i una conducta cruel... Estan sempre incòmodes i inquietos. No sabem què volen. Creiem que estan bojós”. Per la seva banda, Gandhi, preguntat a Anglaterra què pensava de la civilització occidental, va respondre lacònicament: “Seria una bona idea” (que els occidentals poguessin civilitzar-se).

79 Però la competició implica una paradoxa que Wendell Berry descriu així: “la competició destrueix la competició. la llei de la competició implica que molts competidors, competint sense traves, acabaran inevitablement a la llarga reduint el nombre de competidors a un de sol”. BERRY (2001), p. 26.

Figura 5. Els valors i la crisi sistèmica

Font: elaboració pròpia, maig de 2010.

La identitat contemporània es caracteritza per estar, més que en cap altra cultura de la que tinguem notícia, escindida de la natura, de la societat i del món. Aquesta desconexió respecte a la natura, a la comunitat i al món genera una identitat aïllada, atomitzada, i una sensació (generalitzada però en gran mesura inconscient) de desarrelament, de manca de fonament.⁸⁰ L'auge de fenòmens com *Facebook* revela, entre d'altres coses, la necessitat contemporània de trobar un sentit de comunitat, ni que sigui virtual.

El filòsof nord-americà David Loy veu en el nucli de l'existència humana una sensació de carència (*lack*), basada en la percepció que no només som incomplets sinó que en el fons no hi ha una base sòlida i real per al que anomenem 'jo': "la nostra repressió primordial no rau en els desitjos sexuals (com creia Freud) ni en la por a la mort (com pensen molts psicòlegs existencials), sinó en la prou fonamentada sospita que 'jo' no sóc real".⁸¹ Loy parteix d'una síntesi entre la psicologia tradicional budista i la psicologia existencial moderna. El seu enfocament se centra més en la condició humana en general, però sembla evident que aquesta sensació de mancança és molt més acusada en l'ésser humà modern. Fa més de mig segle el psiquiatra Viktor Frankl assenyalava a la seva obra cabdal, *L'home a la recerca de sentit*, que "el buit existencial és un fenomen generalitzat del segle xx".⁸² Hi ha un ampli consens sobre el fet que la identitat humana contemporània es diferencia clarament de la identitat que les persones han sentit en altres èpoques i cultures.⁸³

La sensació contemporània de no tenir-ne mai prou, essencial per fer girar la roda del consum, és insòlita des de la perspectiva de les cultures tradicionals (vegeu el requadre 5). L'habitual entre els pobles caçadors-recol·lectors és deixar de caçar, pescar o recollir fruits tan bon punt hi ha un mínim d'abundància, en comptes d'esforçar-se per acumular-ne més. Paradoxalment, la percepció d'escassetat, la creença que el món és un lloc on hem de competir per recursos limitats, comença a manifestar-se amb força a l'origen de l'edat moderna. Sembla lligada a la sensació de desarrelament de l'individu atomitzat, escindit de la societat, de la natura i del món, que per tal de compensar les seves mancances cerca poder, expansió i autoafirmació.⁸⁴

La desconexió respecte al món de l'ésser humà modern també es manifesta en la seva percepció del món. A mesura que l'ésser humà s'aïlla i es desvincula del seu entorn, el món apareix mancat de relacions i d'encís, privat de

80 Sensació que en anglès es podria expressar més concisament com a *groundlessness*, condició d'estar mancat de *ground* (fonament, sòl).

81 LOY (1996), p. ix, i LOY (2002).

82 FRANKL (1985 [1949]), p. 128.

83 Vegeu GABRIEL i LANG (2006), p. 79-85.

84 El filòsof Robert M. Wallace (1990, p. xvii) expressa així la seva sorpresa davant dels valors que sorgeixen aleshores: "Per què, des del segle xvii, hem estat tan preocupats amb la seguretat i la supervivència, tan conscients de l'escassetat, tan decidits a adquirir mitjans de tota mena (capital, tecnologia, explicacions mecanicistes del món)?"

valor intrínsec, mera suma d'objectes inerts llestos per ser manipulats i consumits. L'atomització de la identitat moderna és paralela al procés que el sociòleg Max Weber va descriure com a «desencisament del món» (*Entzauberung der Welt*).⁸⁵ El sociòleg George Ritzer ha analitzat el consumisme contemporani com un intent de reencisar un món que ha perdut el seu encís.⁸⁶

Requadre 5. Abundància original i economia solidària

Estem començant a redescobrir el valor de la saviesa ancestral dels pobles indígenes. A partir d'estudis com els de Marshall Sahlins sobre comunitats de caçadors-recol·lectors, s'ha vist que les societats indígenes, en condicions normals (quan no estan afectades per la cobdícia de conqueridors, colons i multinacionals) poden satisfer les necessitats de tots els membres de la comunitat amb una jornada de treball d'entre només tres i cinc hores. Dos investigadors, Frederick McCarthy i Margaret McArthur, van estar estudiant comunitats aborígenes de la Terra d'Arnhem, al nord d'Austràlia, i comptabilitzant tot el temps que dedicaven a activitats econòmiques, com ara recollir plantes, caçar, preparar àpats, i reparar armes i eines. El seu resultat va ser que els homes treballaven una mitjana de 3 hores i 44 minuts al dia, mentre que les dones treballaven una mitjana de 3 hores i 50 minuts. Si els homes no havien anat de cacera, normalment dormien entre una hora i hora i mitja després de dinar. De manera similar, Richard Lee va establir que els !Kung⁸⁷ treballaven aproximadament 15 hores per setmana. Segons Lee, “una dona recull en un dia prou menjar per alimentar la seva família durant tres dies, i passa la resta del temps descansant al campament, brodant, visitant altres campaments o rebent visitants d'altres campaments... Sovint un home pot passar tota una setmana caçant i després estar-se sense caçar dues o tres setmanes. En aquests períodes, fer i rebre visites i especialment dansar són les activitats principals dels homes”. Segons Sahlins, “es pot argumentar de manera convincent que els caçadors i recolectors treballen menys que nosaltres, i que la seva cerca d'aliments és intermitent en comptes d'un esforç continu, el lleure és abundant i en conjunt poden dormir més durant el dia que en qualsevol altre tipus de societat”.

Els pobles indígenes no entenen el concepte de propietat privada de la terra, l'aigua o els recursos. Se senten part de la terra, a la qual alguns anomenen “mare”, i els sembla una aberració que la terra es pugui comprar, vendre o heretar de manera individual. La clau del seu tipus d'economia és el fet que no anhelan un creixement il·limitat del seu consum i se senten feliços amb allò que tenen. Un líder indígena nord-americà, de l'ètnia Micmac, va adreçar aquestes paraules als colons blancs: “Encara que us semblem miserables, ens considerem més feliços que vosaltres, ja

85 WEBER (1995 [1919]).

86 RITZER (2010).

87 Part del grup de nòmades de l'Àfrica sud-occidental que els anglesos van anomenar despectivament “bushmen” o boiximans (el signe d'exclamació davant de *kung* indica un so sense equivalent en el nostre alfabet).

que estem satisfets amb el que tenim”. Són aliens a la idea de competir i de produir el màxim possible. Saben que la idea de creixement material il·limitat no té sentit. La seva economia està orientada a la cooperació i la subsistència, a compartir i celebrar. Quan la natura els ofereix més caça, pesca o fruits dels que necessiten, no els acumulen sinó que generalment ho celebren en una gran festa.

Aquesta actitud va sorprendre enormement els colons europeus. Tabeau, un comerciant francès que volia fer negoci amb els Arikara de l'Amèrica del Nord a principis del segle XIX, afirmava contrariat que els nadius “no entenen la nostra idea d'adquirir més enllà del que és necessari” i que per a ells és una regla que “el qui té ha de compartir amb qui no té”. Jules Crévaux, que va recórrer el riu Putumayo el 1879, es queixava que els indígenes, “un cop han canviat la seva destal de pedra per un ganivet o matxet, troben la relació amb l'home blanc insuportable i se'n tornen a la selva. El problema per civilitzar els indis de l'Amèrica del Sud és que no tenen ambició. L'indi que té un ganivet no donarà res, absolutament res, per tenir-ne un altre”.⁸⁸

Les arrels de la nostra crisi sistèmica també tenen a veure amb el fet que a Occident hem separat radicalment la cultura i la natura. Com assenyala Marshall Sahlins, això és un fet antropològicament peculiar, com també ho és el tipus d'identitat humana que en els darrers segles hem considerat normal, identitat que pren com a punt de referència “les inclinacions d'homes (burguesos) adults, excloent-ne en gran mesura les dones, els infants i la gent gran”.⁸⁹ A diferència de l'individu aïllat del món d'avui, en les cultures premodernes, i especialment en les cultures indígenes, el sentit del ‘jo’ és molt més relacional. Com sintetitza Sahlins, “els informes etnogràfics parlen del ‘jo transpersonal’ (nadius nord-americans), del jo com a ‘lloc de trobada de relacions socials compartides o biografies compartides’ (Illes Carolines), de les persones com a ‘espai plural i compost de les relacions que les produïen’ (altiplans de Nova Guinea)” i, en general, de la persona individual com a “lloc de trobada de múltiples altres ‘jos’ amb els quals hom està unit per relacions mútues d'ésser”.⁹⁰ Aquestes relacions de solidaritat no és limiten al parentiu genealògic⁹¹ i inclouen lligams basats en un “lloc de residència comú, història comuna, drets d'ús de la terra comuns, intercanvi de regals, donació d'aliments i memòries compartides, entre altres formes de constituir una mutualitat d'ésser”.⁹²

Des de la perspectiva de la identitat atomitzada moderna, el món es un espai de competició: per compensar el vertigen del seu aïllament, el jo modern ha

88 Totes les citacions porcedeixen de MANDER (1992).

89 SAHLINS (2008), p. 44.

90 SAHLINS (2008), p. 48.

91 SAHLINS (2008), p. 47: “It would hardly need saying, except for sociobiological delusions on this score, that the determination of kin relationships is not necessarily genealogical and need not entail any sense of the corporeal identity of those known as relatives: no necessity of shared substance at all”.

92 SAHLINS (2008), p. 47-48.

de posar èmfasi en la seguretat i el control; per apaivagar la seva sensació de buidor ha de posar èmfasi en el creixement i l'expansió.

En no conèixer altra forma d'estar en el món que aquesta, el jo modern tendeix a pensar que l'ésser humà és per naturalesa cobdiciós i competitiu, que l'altruisme és una ficció i tots ens movem en el fons per egoisme.⁹³ Com assenyala Sahlins, la visió de la natura humana com a intrínsecament cobdiciosa i agressiva és peculiar d'Occident (de manera ocasional la podem trobar en pensadors d'altres contextos culturals, com el xinès Sun Zi, però sense que s'hagi arribat a integrar plenament en la visió del món d'aquella cultura). Des de la identitat relacional que trobem en el registre antropològic de la gran majoria de les cultures humanes, la cobdícia i l'egoisme no és consideren quelcom natural sinó patològic.⁹⁴ Sahlins conclou que “res no hi ha a la natura que sigui tan pervers com la nostra idea de la natura humana”, idea que només és un fruit agre “de la nostra imaginació”.⁹⁵ L'habitual en gairebé totes les cultures humanes no és considerar que els humans som bestials, sinó que els animals són humans, que tenen intel·ligència, sensibilitat i intencionalitat.⁹⁶ La idea de la natura humana com a quelcom lamentable i separat de la resta de la natura sembla estar a l'arrel dels conflictes que tenim amb la natura, amb els altres i amb nosaltres mateixos.⁹⁷

Albert Camus ja assenyala “l'hostilitat” de la major part dels corrents de pensament europeu dels darrers dos mil anys “respecte a la natura, considerada per ells com un objecte, no pas de contemplació, sinó de transformació. Per als cristians, com per als marxistes, cal dominar la natura... L'amor antic al cosmos és ignorat pels primers cristians, els quals, d'altra banda, esperaven amb impaciència una fi del món imminent”.⁹⁸ Ha estat una peculiaritat de la cultura occidental considerar que la vida veritable no rau en aquest món, sinó en un cel ideal. Una expressió del missal la litúrgia catòlica que va perdurar fins el Concili Vaticà II pre-gava explícitament que aprenguem a “menyspear les coses de la terra i estimar les

93 Richard Dawkins és el millor divulgador d'aquesta peculiar visió del món.

94 SAHLINS (2008), p. 51: “Per a la major part de la humanitat, l'egoisme (*self-interest*) tal com nosaltres el coneixem és innatural en el sentit normatiu: és considera com a bogeria, bruixeria o altres condicions que requereixen ostra-cisme, execució o com a mínim teràpia.”

95 SAHLINS (2008), p. 98.

96 SAHLINS (2008), p. 2 i 88-97.

97 JENKINS (1998, p. 151) està d'acord en què “recórrer a l'ètica tradicional occidental no serviria de res per mitigar la insostenibilitat” perquè la insostenibilitat del món contemporani té “profundes arrels en la tradició religiosa i filosòfica occidental”.

98 CAMUS (1966 [1951]), p. 224.

del cel” (*terrena despiciere et amare caelestia*).⁹⁹ Una coneguda manifestació d’aquest anhel la trobem en uns versos de santa Teresa d’Àvila:

Aquella vida de arriba
es la vida verdadera;
hasta que esta vida muera,
no se goza estando viva.¹⁰⁰

Aquesta actitud no és exclusiva del cristianisme. Des de Plató i Aristòtil, i encara més des del final de l’antiguitat clàssica, en la cultura occidental hi ha una clara contraposició entre la perfecció que s’observa en el cel astronòmic i la percepció de la terra com un àmbit de decadència i corrupció. Es creu que el cel és un àmbit ideal on els planetes es mouen en òrbites perfectament circulars, sense veure’s afectats per les imperfeccions del món terrenal. Aquest enfocament és explícit en els textos que han estat clau en el desenvolupament de la cultura moderna. Giovanni Pico della Mirandola, una de les veus més contundents de la mentalitat renaixentista, escriu al seu famós *Discurs sobre la dignitat de l’home* (1486) que la dignitat humana rau en el poder de la raó i de la voluntat, que ens permeten enlairar-nos lluny de la terra i de la natura: “Menyspreem les coses de la terra (*dedignemur terrestria*)... i, deixant enrere totes les coses d’aquest món, afanyem-nos cap a aquella sala ultramundana més propera a la més eminent divinitat”. El menyspreu per la terra és també palés en un dels gran documents intel·lectuals de la idea de progrés, *l’Esbós d’un quadre històric dels progressos de l’esperit humà* que escriu Condorcet el 1794. Al principi d’aquest text, Condorcet lloa la capacitat humana de progrés alhora que despectivament es refereix a la Terra com el “globus on la natura ens ha llençat” (*globe où la nature nous a jetés*).¹⁰¹ Exactament mig segle

⁹⁹ Com ja va assenyalar White (1967), podem trobar aquesta actitud en el primer text canònic de la tradició judeocristiana, el llibre primer del Gènesi, on l’èsser humà és radicalment diferent de la resta dels éssers vius i se li encarrega la tasca explícita de *dominar* la terra i *sotmetre* les seves criatures. El passatge més rellevant (Gènesi, 1:26-28), en la versió de la *Biblia Catalana Interconfessional* (www.abcat.org, la cursiva és nostra), és el següent:

“Déu digué:

—Fem l’home a imatge nostra, semblant a nosaltres, i que *sotmeti els peixos del mar, els ocells del cel, el bestiar, i tota la terra amb les bestioles que s’hi arrosseguen*.

Déu va crear l’home a imatge seva, el va crear a imatge de Déu, creà l’home i la dona. Déu els beneí dient-los:

—Sigueu fecunds i multipliqueu-vos, *ompliu la terra i domineu-la; sotmeteu els peixos del mar, els ocells del cel i totes les bestioles que s’arrosseguen per terra*.”

Malgrat això, podem trobar una clara sensibilitat ecològica en molts hereus d’aquesta tradició, des de sant Francesc d’Assís a l’anomenada *Green Bible* i a figures contemporànies com els rabins Michael Lerner i Arthur Waskow o els teòlegs Leonardo Boff, Paul Knitter i Raimon Panikkar. Vegeu també Goleman (1997), p. 192-193, i les anàlisis històricament detallades de Glacken (1967) i del teòleg ortodox Philip Sherrard (1987).

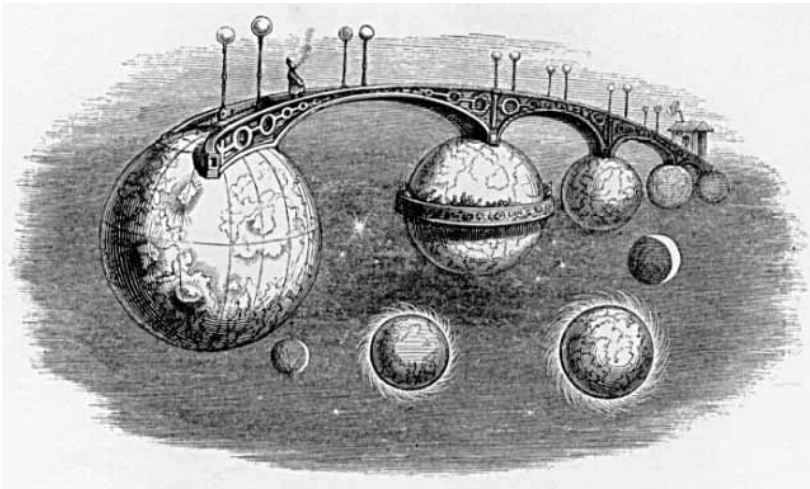
¹⁰⁰ Fragment de *Vivo sin vivir en mí*.

¹⁰¹ CONDORCET (1970 [1794]), p. 3.

després, el 1844, un gravat de Grandville il·lustra perfectament la creença moderna que els humans no som part de la Terra.

El progrés de l'astronomia durant el Renaixement mostra que els moviments dels planetes no encaixen amb els cercles perfectes que imaginava Plató. Això contribueix al fet que el cel comenci a deixar de veure's com a quelcom abstracte i clarament separat del món terrenal, a la vegada que es comença a creure que la perfecció matemàtica (que des d'Aristòtil s'associava exclusivament amb el cel) la podem trobar en aquest món. Galileu dirà que el món és un llibre escrit en caràcters matemàtics. Progressivament, aquell cel que es buscava en les altures passa a ubicar-se en el futur. Es deixa de mirar amunt i es comença a mirar endavant, cap al paradís a què ens han de dur el creixement econòmic, el progrés tecnològic, i el desenvolupament material. La devaluació del món continua, per altres mitjans. Fins que a finals del segle xx i a principis del XXI comencem a topar contra els límits del planeta. Ens adonem que el món terrenal existeix i que reclama la nostra atenció. Ens recorda que som part de la Terra i que el paradís no pot estar en cap altre lloc sinó aquí, en un món terrenal, sostenible i solidari.

Figura 6. Creiem que no som part de la Terra

Grandville, *El pont dels planetes* (1844).¹⁰²

¹⁰² Reproduït com a darrera il·lustració de l'obra magna de Walter Benjamin (Berlin, 1892 – Port Bou, 1940) sobre el consumisme al París del segle XIX: BENJAMIN (1982), a continuació de la p. 654.

Requadre 6. La crisi ecològica com a mirall d'una crisi interior

Eckhart Tolle (autor d'*El poder de l'ara*): “La contaminació del planeta és només un reflex exterior d'una contaminació psíquica interior: milions d'individus inconscients defugint la responsabilitat pel seu espai interior”.¹⁰³

Seyyed Hossein Nasr (filòsof musulmà): “La destrucció de la natura és en darrer terme la destrucció del nostre propi ésser interior... És la nostra foscor interior el que ara s'ha estès cap enfora en el món de la natura. El caos exterior reflecteix com un mirall el que s'ha esdevingut dins nostre... és impossible parlar de la natura sense parlar de la imatge que tenim de nosaltres mateixos.”¹⁰⁴

Philip Sherrard (teòleg ortodox): “En primer lloc, la crisi mateixa no és una crisi ecològica. No és en primer lloc una crisi en relació amb el medi ambient. És, en primer lloc, una crisi relacionada amb la nostra manera de pensar... Això vol dir que abans que puguem tractar de manera efectiva el problema ecològic hem de canviar la nostra imatge del món, i això, per la seva banda, vol dir que hem de canviar la nostra imatge de nosaltres mateixos.”¹⁰⁵

Ivan Illich (filòsof i crític cultural): “Considero que la contaminació de la Terra i l'exhauriment dels seus recursos són el resultat, sobretot, d'una corrupció de la imatge que els humans tenim de nosaltres mateixos, o, dit d'una altra manera, d'una regressió de la nostra consciència, que ens fa considerar l'ésser humà no com quelcom que depèn del contacte directe amb la natura i les altres persones, sinó com quelcom que depèn idealment de les institucions i dels seus productes i serveis.”¹⁰⁶

2.2.3. El consumisme com a consol existencial

La identitat contemporània intenta omplir el seu buit interior amb el consum de béns materials.¹⁰⁷ El nucli del consumisme és l'afany de donar sentit a un món que sembla no tenir-ne, de reencisar un món desencisat, d'omplir amb objectes i fantasies el buit existencial que, al dessor de les aparences, impregna el món contemporani. Aquest buit interior s'intenta omplir simbòlicament amb novetats de consum, tant a través de la nova experiència vital que proporcionen com a través de l'estatus social que atorguen.

¹⁰³ TOLLE (1999), p. 65. N'hi ha traducció catalana: *El poder de l'ara*, Barcelona: Viena Edicions, 2009.

¹⁰⁴ NASR (1999), p. 20.

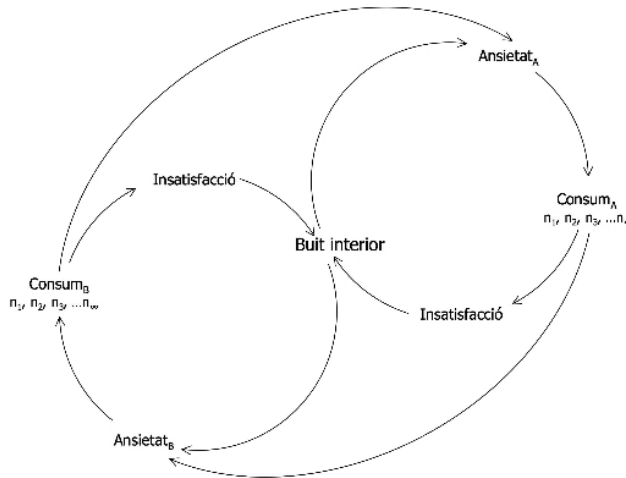
¹⁰⁵ SHERRARD (1992), p. 2.

¹⁰⁶ Ivan Illich, conferència pronunciada a Toronto el 1970. Enregistrament reproduït a la sèrie d'entrevistes radiofòniques que va mantenir amb David Cailey. VEIGU ILLICH (2009), p. 25.

¹⁰⁷ “La teva vida és buida? El consum promet omplir aquest buit que fa mal”, LASCH (1979), p. 138. Vegeu també ROSZAK (2001, p. 326), i JACKSON (2007).

El sociòleg Thorstein Veblen va estudiar com la ostentació i la comparació social són a l'arrel del consumisme. El que Veblen anomenava “consum ostentós”¹⁰⁸ es basa en fer saber als altres que tenim el que ells no tenen o que ja tenim el que es pensaven que no teníem. Per a això és essencial la contínua aparició de novetats (noves modes, nous productes i noves activitats) que serveixen d'instruments per reforçar la pròpia identitat i per establir comparacions socials. El consum de nous béns materials reforça temporalment la imatge del jo i l'autoestima, però a llarg termini genera insatisfacció, ansietat i manca de sentit.¹⁰⁹ És tracta d'un procés addictiu d'insatisfacció perpètua que es pot visualitzar com un cercle viciós (vegeu la figura 7). Des de fa alguns decennis els psiquiatres inclouen com a psicopatologia la “compra compulsiva”,¹¹⁰ manifestació extrema del consumisme que impregna la cultura contemporània.

Figura 7. El cercle viciós del consum competitiu

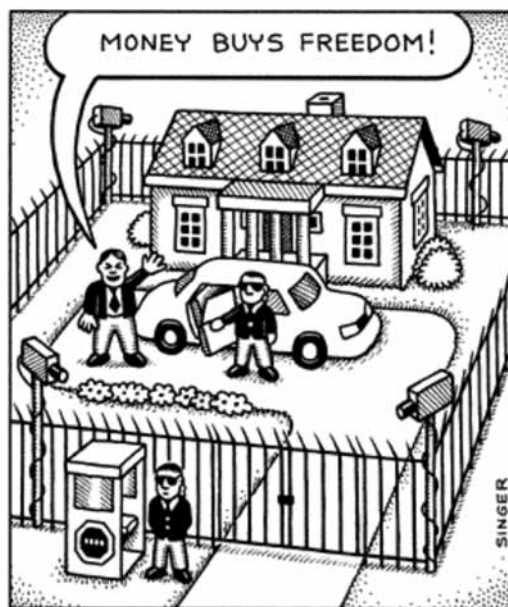
El grup A és un grup social (probablement benestant) pioner en el consum de determinats productes o serveis, i el grup B és el segment social (bona part de la resta de la societat) que sent la necessitat d'emular-lo. Els individus del grup A creuen poder omplir el seu buit interior (**ansietat_A**) amb el consum ostentós (**consum_A**) de noves possessions i experiències que fan sentir-se en una posició social destacada. Però aquest consum al capdavant mai no és prou satisfactori i torna a impulsar una i altra vegada l'ansietat_A. A la vegada, el consum ostentós genera enveja i ansietat en el grup B (**ansietat_B**), que es satisfà amb productes de consum (**consum_B**) que et fan sentir que estàs al dia, que no et quedes enrere. Aquest consum tampoc no aporta veritable satisfacció, fa augmentar el buit interior i a la vegada impulsa al grup A a passar a nous productes de consum per tornar-se a sentir en una posició social destacada. La fricció dels engranatges d'aquest cercle viciós contra el món fa saltar espurnes que alteren el clima i acceleren la insostenibilitat.

108 *Conspicuous consumption*, VEBLEN (1975 [1899]).

109 GABRIEL i LANG (2006), p. 78; JACKSON (2009), p. 100-102.

110 BLACK (2007) estima que, en el cas dels Estats Units, el trastorn clínic definit com a compra compulsiva afecta al 5,8 % de la població.

Figura 8. Paradoxes del poder

El consumisme estimula el narcissisme, fent que cadascú depengui dels altres per tal de validar la seva autoestima.¹¹¹ Per a la identitat narcissista el món esdevé una espècie de mirall en el qual veure com es reflecteix la pròpia imatge. És un món sense valor intrínsec, els desequilibris del qual no interessen. Però en aïllarse del món, la identitat narcissista no pot deixar de sentir-se escindida i atomitzada –i necessitada del consol que promet el consumisme.

Aquest procés és la contrapartida psicològica d'un sistema econòmic que necessita expandir il·limitadament la producció. La publicitat s'encarrega d'estimular els consumidors per tal que mai no en tinguin prou. La publicitat estimula el consum competitiu i les comparacions socials, alimentant una maquinària psicosocial que emfasitza les desigualtats i que fomenta la insostenibilitat.¹¹²

111 LASCH (1979), p. 38. El consumisme fomenta el narcissisme "not because it makes people grasping and self-assertive but because it makes them weak and dependent. It undermines their confidence in their capacity to understand and shape the world and to provide for their own needs", LASCH (1984), p. 33.

112 Atès que les societats més desiguals són també més violentes, WILKINSON i PICKETT (2009, p. 40) arriben a afirmar que "en jugar amb la nostra por a no ser prou respectats, els publicistes podrien estar fins i tot contribuint al nivell de violència d'una societat".

2.3. Del materialisme al postmaterialisme

El sociòleg nord-americà Ronald Inglehart ha estat analitzant en els darrers quaranta anys una enorme quantitat de dades que revelen una transformació dels valors dels ciutadans en les societats postindustrials (entenen per 'postindustrials' les societats, com la nostra, en què hi ha una proporció molt més gran de gent dedicada al sector serveis que no pas al sector industrial). A partir de les dades de l'Enquesta Mundial dels Valors,¹¹³ Inglehart constata que en tot aquest període han anat perdent pes els valors *materialistes* (lligats a la possessió i el consum de béns materials) a la vegada que guanyen preponderància els valors *postmaterialistes*. Inglehart i el seu col·laborador Christian Welzel defineixen els valors postmaterialistes com aquells que “donen prioritat a la llibertat individual per damunt de la disciplina col·lectiva, a la diversitat humana per damunt de la conformitat al grup, i a la autonomia cívica per damunt de l'autoritat de l'estat”.¹¹⁴ Aquesta evolució, argumenten Inglehart i Welzel, està “canviant les orientacions cap a l'autoritat, la política, els rols de gènere i les normes sexuals entre la ciutadania de les societats postindustrials”.¹¹⁵

Els valors postmaterialistes posen èmfasi en la qualitat de vida (en comptes d'enfatitzar el “nivell” de vida definit en termes materials) i van lligats al que Inglehart anomena “auto-expressió” (*self-expression*).¹¹⁶ A diferència dels ciutadans que es guien per valors materialistes, els qui s'orienten en funció de valors postmaterialistes cerquen una major autonomia personal i llibertat per expressar-se i autorealitzar-se, i tendeixen a actuar no en funció de l'autoritat externa sinó seguint lliurement les seves opcions personals. El que és més rellevant, però, en el context d'aquest estudi, és el fet que els postmaterialistes tenen una consciència ecològica i social més desenvolupada: tendeixen a preocupar-se no només per si mateixos sinó pel bé comú i per l'autonomia i els drets dels altres i són “molt més sensibles als riscos ambientals”.¹¹⁷

En enquestes realitzades anualment arreu del món a partir de 1970, Inglehart utilitza una escala de materialisme-postmaterialisme que s'obté a partir de les respostes a una bateria de preguntes. Inicialment es plantejava als ciutadans que escollissin, entre les quatre afirmacions següents, les dues que consideren més rellevants o prioritàries per a la societat:

113 World Values Survey (www.worldvaluessurvey.org).

114 INGLEHART i WELZEL (2005), p. 299.

115 INGLEHART i WELZEL (2005), p. 126.

116 INGLEHART i WELZEL (2005), p. 97 i 104.

117 INGLEHART i WELZEL (2005), p. 33.

1. Mantenir l'ordre en el país.
2. Donar a la gent més oportunitats de participar en les decisions polítiques importants.
3. Lluitar contra la pujada de preus.
4. Protegir la llibertat d'expressió.

Es consideren materialistes els ciutadans que tendeixen a escollir els ítems 1 i 3, i postmaterialistes els que tendeixen a escollir els ítems 2 i 4. Des del 1973 Inglehart i els seus col·legues utilitzen dues sèries més de quatre afirmacions. Aquí els ítems 5, 6, 9 i 11 són materialistes, i els 7, 8, 10 i 12 són postmaterialistes:

5. Mantenir un alt nivell de creixement econòmic.
6. Procurar que el país tingui unes Forces Armades poderoses.
7. Donar a la gent més oportunitats de participar en les decisions que tenen a veure amb el seu treball i la seva comunitat.
8. Procurar que les nostres ciutats i el camp siguin més bells.
9. Mantenir una economia estable.
10. Aconseguir una societat menys impersonal i més humana.
11. Lluitar contra la delinqüència.
12. Progressar cap a una societat en què les idees siguin més importants que no els diners.

La consciència social i ecològica que va lligada al postmaterialisme és patent en el fet que (segons enquestes realitzades per l'Enquesta Mundial dels Valors a seixanta-cinc països) els ciutadans que s'inclinen pels valors postmaterialistes també tenen una clara tendència a estar d'acord amb afirmacions com les següents: "l'enquestat recicla per tal de protegir el medi ambient"; "l'enquestat participa en trobades o signa peticions per tal de protegir el medi ambient"; "els homes no són millors líders polítics que les dones"; "no cal que una dona tingui fills per tal de sentir-se realitzada"; "l'enquestat accepta forasters, homosexuals i persones amb sida com a veïns", i "l'enquestat no posa gaire èmfasi en el desenvolupament de la tecnologia".¹¹⁸ La constel·lació dels valors postmaterialistes inclou també la inclinació cap a una major participació política i ciutadana, la solidaritat, la tolerància, el treball amb sentit, la pau, l'apertura a noves idees i l'autorealització. De fet, el propòsit original d'Inglehart era validar i aprofundir sociològicament en l'escala de necessitats de Maslow,¹¹⁹ segons la qual a mesura que les nostres necessitats bàsiques (alimentació, vivenda, seguretat) es veuen satisfetes, els nostres desitjos s'orienten cap a necessitats més intangibles, com ara la necessitat d'acceptació, de

118 INGLEHART i WELZEL (2005), p. 55-56. Les enquestes foren realitzades els anys 1990 i 1996. Aquestes són sis de les set afirmacions que tenen una correlació igual o superior a 0,75 amb l'anomenat *survival/self-expression values index*. L'afirmació restant no té a veure amb les idees i preferències personals sinó amb el fet que hi ha una correlació entre els valors d'auto-expressió i el benestar econòmic: "l'enquestat està satisfet amb la situació econòmica de casa seva".

119 INGLEHART (1977), p. 41, INGLEHART i WELZEL (2005), p. 98 i 139.

reconeixement i d'autoestima, i en darrer terme, tendeixen a orientar-se cap a esdevenir pròpiament nosaltres mateixos, descobrint la nostra vocació i desenvolupant-la amb creativitat i dedicació.¹²⁰

Inglehart i Welzel mostren que els valors determinen les institucions polítiques (i no a l'inrevés),¹²¹ fins el punt que es pot preveure l'arribada de la democràcia a una societat (o el seu aprofundiment) en funció de fins a quin punt hi han arrelat els valors postmaterialistes. També tendeixen a considerar que l'emergència d'aquesta constel·lació de valors és conseqüència del desenvolupament socioeconòmic. Això encaixa amb tot el llegat de la sociologia marxista, que considera allò cultural ("superestructura") com a derivat d'allò socioeconòmic ("infraestructura"). Des de la perspectiva sociològica weberiana, i des de la perspectiva que hem presentat més amunt, això no és prou evident. Al capdavall, tot desenvolupament socioeconòmic s'origina en noves aspiracions que emergeixen de la ment humana. De fet, els valors postmaterialistes tenen la seva arrel en aspiracions culturals molt anteriors a les societats postindustrials, com ara els ideals de la Revolució Francesa, l'anhel de llibertat personal i col·lectiva que hi ha a la base de la cultura moderna i l'aspiració vers la solidaritat universal que podem trobar en diverses tradicions mil·lenàries. Com els mateixos Inglehart i Welzel assenyalen, "els humans tenim una necessitat inherent d'expressar-nos".¹²² La psicologia de Maslow mostra com hi ha una tendència innata ("biològica", segons Maslow, en el sentit que es desenvolupa de manera natural i espontània)¹²³ cap al desenvolupament d'una vida més plena basada en aspiracions cada vegada menys lligades a la seguretat personal i més lligades al bé comú. Com constata Maslow, aquesta tendència cap a una consciència menys egoista emergeix de manera espontània un cop s'assoleixen unes condicions mínimes. Si aquestes condicions de sobte deixen de donar-se, aquesta consciència podria retrocedir cap a l'egoisme, però la seva tendència general és a mantenir l'evolució cap a l'altruisme i la solidaritat.¹²⁴ El cas en l'àmbit de la societat podria ser el mateix. Unes condicions socioeconòmiques determinades afavoreixen l'evolució cap a valors postmaterialistes, però quan aquestes condicions retrocedeixen (per exemple, amb una crisi econòmica prou greu) aquests valors tendeixen en general a mantenir-se.

120 Adaptat a partir de MASLOW (1968 i 1993 [1971]). Vegeu també SEMPÈRE (2009), p. 243.

121 INGLEHART i WELZEL (2005), p. 5: "Extensive analysis of the causal linkage between self-expression values and democracy indicates that the causal arrow flows mainly from culture to institutions rather than the other way around". Vegeu també INGLEHART i WELZEL (2005), p. 6, 149-209 i 270-271.

122 INGLEHART i WELZEL (2005), p. 139.

123 MASLOW (1993 [1971]), p. 289 i s., 365 i s.

124 Sembla haver-hi un interessant paral·lelisme amb les etapes del desenvolupament moral estudiats per Lawrence Kohlberg: de la moral pre-convencional (on actua segons el que em plau) es passa a la moral convencional (on actua segons el que dicta la llei o el grup social) i a la moral post-convencional (on puc desafiar la llei per tal de seguir una ètica més solidària i universal). Vegeu KOHLBERG (1981).

La psicologia, la neurologia, l'antropologia i la primatologia mostren cada vegada més com l'altruisme, l'empatia i la solidaritat són qualitats naturals en els humans (i, en gran mesura, en el conjunt dels primats). El creixement de la participació i de la solidaritat també sembla manifestar-se en els centenars de milers d'associacions i ONG sorgides en les últimes dècades que treballen per un món més just i sostenible,¹²⁵ així com en iniciatives com la banca ètica, el comerç just, els bancs de temps i les cooperatives de consum ecològic. L'informe d'enguany del Woldwatch Institute documenta un ventall de bones pràctiques de transformació cap a una societat més solidària i sostenible en sis àmbits: les tradicions, l'educació, les empreses, els governs, els mitjans de comunicació i els moviments socials. Sembla que estigui naixent un canvi de sensibilitat, que sovint encara passa desapercebut sota el soroll de la violència i les injustícies contemporànies.¹²⁶ La nostra cultura ha viscut en una espècie de rauxa adolescent des de la Revolució Industrial. És hora que comenci a posar seny.

El creixement econòmic que ha coincidit en els darrers decennis amb el sorgiment dels valors postmaterialistes topa ara contra els límits biofísics del planeta. Però el desenvolupament de la moralitat i de la consciència poden continuar. El que cal oposar al creixement material il·limitat no és el decreixement material il·limitat sinó el creixement *immaterial* il·limitat, el creixement en els valors intangibles que ens fan pròpiament humans.

125 HAWKEN (2007).

126 Fins i tot podem veure un signe d'aquesta tendència en la superproducció cinematogràfica *Avatar* (2009), que transmet a milions d'espectadors d'arreu del món que una versió hiperavançada de la nostra tecnologia actual val ben poc davant d'una cultura indígena que és capaç de comunicar-se directament amb cadascun dels elements de la natura i amb l'esperit del planeta.

3. Nous valors per a nous reptes

No preguntis què necessita el món. Pregunta què és el que t'engresca i et fa actuar amb il·lusió. Perquè el que el món necessita és gent que actuï amb il·lusió.

Howard Thurman (1899-1981)

L'univers no és una suma d'objectes sinó una comunitat de subjectes.

Thomas Berry (1914-2009)

Un altre món no només és possible, sinó que ja està arribant. En dies tranquils, sento com respira.

Arundhati Roy, al Fòrum Social Mundial del 2003

3.1. Sis valors clau per a un món sostenible

Sabem que el veritable benestar no depèn de la continua acumulació de possessions materials, sinó de desenvolupar una vida plena de sentit en un context social cooperatiu i en harmonia amb un entorn natural que mantingui la seva integritat. Ens cal adoptar valors que ens orientin cap al veritable benestar personal, social i ambiental. Per aconseguir una societat sostenible caldrà desvincular el benestar del molt-tenir: és a dir, desvincular la nostra identitat, el nostre *sentit-del-jo*, dels béns materials, dels quals mai no en podem tenir prou, i basar l'autoestima no en el tenir sinó en l'ésser (com ja demanava Erich Fromm),¹²⁷ desenvolupant una identitat més participativa, més fluida i més conscient de la nostra interdependència amb la resta del món.

Ens cal reorientar tots els àmbits de la societat, la cultura i l'economia cap a un nou horitzó que permeti compaginar la plenitud personal i l'equilibri planetari. Per contribuir a visualitzar aquest nou horitzó hem intentat identificar els seus valors clau, els que poden servir-nos de brúixola a l'hora d'orientar cap a la sostenibilitat les nostres prioritats, accions i decisions personals i col·lectives.

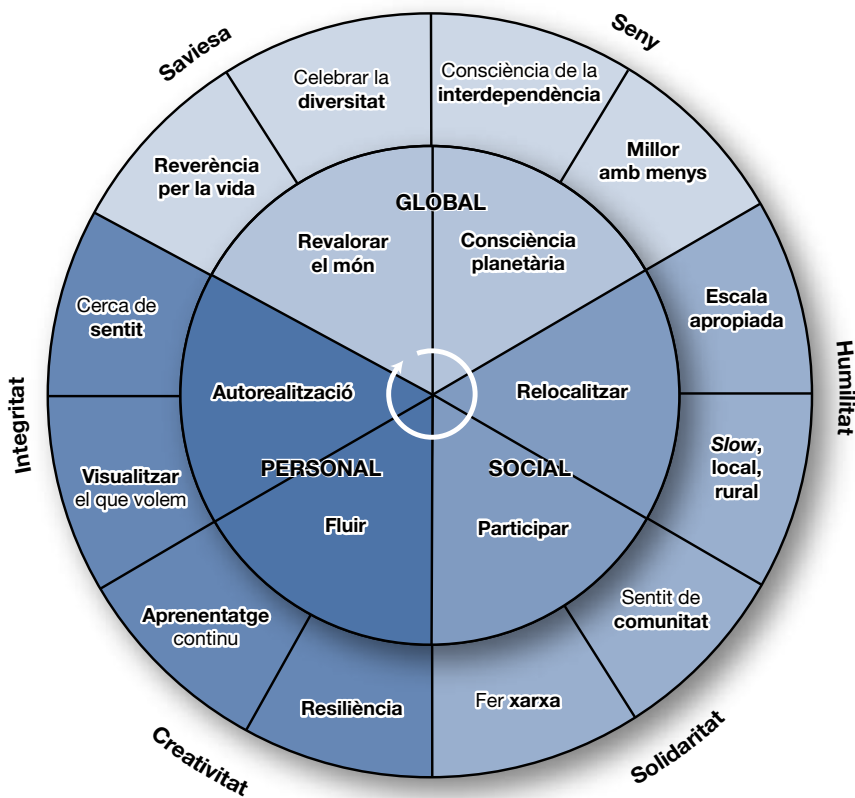
No podem insistir prou en el fet que els valors que serveixen com a antídots de les dinàmiques insostenibles d'avui són els mateixos valors que més contribueixen a la veritable felicitat personal i a la cohesió social, tal com mostren estudis psicològics i sociològics com els citats més amunt. Per tant, no es tracta d'escollir entre sostenibilitat ambiental, harmonia social i plenitud personal. Ens trobem en una cruïlla històrica en la qual tot el que contribueix a la responsabilitat social i ecològica contribueix també a la satisfacció personal.

La resta d'aquesta secció especifica els valors clau que necessitem per construir un món sostenible i solidari en el qual la vida humana tingui ple sentit. Aquests valors que necessitem són, precisament, els valors de la consciència ecològica emergent. Ho il·lustrem amb una roda de valors que mostra en el seu cercle central sis valors clau agrupats en tres grans àmbits: global, social i personal (vegeu la figura 9)

En l'àmbit *global* destaquem la *consciència planetària* i el que anomenem *revalorar el món*, és a dir, redescobrir el món no com un simple magatzem de matèries primeres sense altre valor que el profit econòmic que en puguem treure, sinó com un prodigi de complexitat i equilibri que té valor intrínsec i fa possible la continuïtat de la nostra existència. En l'àmbit *social* destaquem dues tendències que ens guien cap a un món sostenible: *relocalitzar* i *participar*. En l'àmbit *personal* destaquem també dos valors que contribueixen tant al benestar individual com al bé comú: *fluir* i *autorealitzar-se*.

127 FROMM, (1997 [1976]).

Figura 9. Els valors de la sostenibilitat

Cadascun d'aquests sis valor clau el dividim en dos valors més específics i el vinculem, en l'exterior de la roda, a un valor tradicionalment reconegut com a ideal d'acció humana. En el cas de la **consciència planetària** els valors específics són la *consciència de la interdependència* i el viure *millor amb menys*, és a dir, l'autolimitació en el consum per tal de gaudir d'una vida millor nosaltres mateixos i permetre una vida millor també per als altres humans i les altres espècies. El valor tradicional que hi associem és el *seny*.

En el cas del **relocalitzar**, identifiquem com a valors específics la consciència que hi ha una *escala apropiada* per a cada cosa i cada activitat, i el ventall de propostes que redescobreixen el valor d'allò *slow, local i rural*. El valor tradicional que hi associem és la *humilitat*.

Pel que fa al **participar**, dos aspectes destacables són el *sentit de comunitat* i el *fer xarxa*, vinculats a un valor tradicional com la *solidaritat*.

La *resiliència* i l'*aprenentatge continu* són dos aspectes clau del saber *fluir*, que també es manifesta en la *creativitat*.

L'*autorealització* inclou la *cerca de sentit* en la nostra vida i en la nostra feina, així com el que Donella Meadows anomenava *visioning*, és a dir, *visualitzar el que volem*. Ho podem relacionar amb la coherència, la honestedat i la *integritat*.

Finalment, la *celebració de la diversitat*, la *reverència per la vida* i la *saviesa* són aspectes clau del **revalorar el món**.

De fet, podem veure aquests valors com antídots dels que ens han portat a la insostenibilitat, és a dir, els tres valors que hem identificat més amunt com a elements del “triangle del poder”: l'expansió, la competició i el control. Concretament, la consciència planetària i la relocalització contraresten l'expansió; la participació contraresta la competició, i l'actitud basada en el fluir contraresta l'actitud basada en el control. Per la seva banda, l'autorealització i el revalorar el món són antídots generals contra els valors obsolets que ens han portat a la insostenibilitat i la insatisfacció. Schumacher escrivia que “el conreu i l'expansió de les necessitats és l'antítesi de la saviesa”.¹²⁸ El conjunt dels valors que a continuació comentem poden guiar-nos cap a una societat més sana, sàvia i sostenible.

A l'edició del 30è aniversari de *Límits al creixement*, Donella Meadows, Jorgen Randers i Dennis Meadows esmenten cinc “eines” que consideren essencials per a la situació actual i, de fet “essencials per a qualsevol societat que vulgui sobreviure a llarg termini”. Reconeixen que aquestes eines “no surten fàcilment de la boca dels processadors de textos o dels científics. Es consideren massa ‘poc científiques’ per ser preses seriosament en la cínica arena pública”. I tanmateix, s'atreveixen a parlar-ne. Són cinc valors que tenen el seu equivalent en alguns dels

128 SCHUMACHER (1974), p. 26.

que a continuació presentem. Ells parlen de *visioning* (visualitzar el que volem), *networking* (fer xarxa), *truth-telling* (integritat), *learning* (aprenentatge continu) i *loving* (que encaixa dins el que aquí anomenem revalorar el món, reverència per la vida i celebració de la diversitat)¹²⁹.

3.2. Consciència planetària

La consciència planetària ens revela que no existim per damunt de la Terra sinó que som part d'una xarxa complexa i subtil que inclou totes les formes de vida del planeta. Ramon Margalef ja assenyalava que no hem de parlar de "l'home i la biosfera" sinó de "l'home *en* la biosfera".¹³⁰ La consciència planetària també ens fa conscients que l'existència humana en plenitud requereix la protecció i conservació de la diversitat de formes de vida amb què compartim la Terra.

Una societat sostenible haurà de seguir el *principi de responsabilitat* de Hans Jonas: «Actua de manera que els efectes de la teva acció siguin compatibles amb la permanència d'una vida genuïnament humana sobre la terra». I ampliarà aquest principi de responsabilitat per tal de salvaguardar no només la vida genuïnament humana sinó també, tant com es pugui, la vida genuïna de les altres espècies. Necessitem cultivar la responsabilitat planetària,¹³¹ responsabilitzant-nos de les conseqüències globals de les nostres accions a nivell socioeconòmic i ecològic. Aquesta responsabilitat es manifestaria en un sistema econòmic que sigui conscient del fet que l'economia és només una filial dels cicles planetaris –un sistema en el qual, per exemple, els preus dels béns i serveis reflecteixin el seu veritable cost social i ecològic.¹³² Una altra conseqüència de la responsabilitat planetària és aplicar el principi de precaució a tota tecnologia que tingui el potencial d'agreujar la insostenibilitat del nostre món.

La consciència planetària també inclou la responsabilitat envers les generacions futures (responsabilitat intergeneracional). Diversos pobles indígenes s'han guiat tradicionalment per l'anomenat criteri de la setena generació: tingues present les repercussions dels teus actes en la setena generació que et seguirà, és a dir, en els rebessnèts dels teus bessnèts. Aquesta idea és present, per exemple, en la *Gaya-nashagowa* o constitució oral dels indis iroquesos de l'Amèrica del nord.

Els valors que ens guiaven en les darreres dècades ens van fer creure que l'increment del consum incrementava el benestar. Però avui la psicologia i la so-

129 MEADOWS, RANDERS i MEADOWS (2004), p. 271-284.

130 MARGALEF (1980), p. 9.

131 Expressió utilitzada, entre d'altres, per Bauman (2009).

132 NEW ECONOMICS FOUNDATION (2009b).

ciologia mostren que l'augment del nivell de vida (un cop satisfetes les necessitats bàsiques) no porta necessàriament a una millor qualitat de vida. No podem continuar creient en el creixement material il·limitat com a clau del progrés de la societat i en el consum com a recepta per a la plenitud personal. De fet, la saviesa tradicional de moltes cultures ja era conscient que la felicitat o la plenitud no va lligada al com més millor sinó a la moderació i el bell mig (expressió molt afortunada en català). Ara tenim el repte de combinar els guanys de la modernitat (socials i econòmics, tecnològics i culturals) amb el redescobriment de formes de vida més satisfactòries i més sostenibles.

Requadre 7. Els 8 punts de l'ecologia profunda

El noruec Arne Naess (1912-2009) és el filòsof que en les darreres dècades més destacadament ha treballat qüestions relacionades amb l'ecologia, conscient que la supervivència i la plenitud de la natura i la humanitat requereixen canvis radicals en la nostra societat i en la forma com veiem el nostre lloc en el món. El 1984 va formular, junt amb el també filòsof George Sessions, els vuit punts clau de l'ecologia profunda següents:¹³³

1. Tots els éssers vivents tenen valor intrínsec.
2. La diversitat i riquesa de la vida tenen valor intrínsec.
3. La humanitat no té cap dret de reduir aquesta riquesa i diversitat, tret de per satisfer necessitats vitals.
4. Si fossim menys, seria bó per als éssers humans i molt millor encara per als altres éssers vivents.
5. El grau actual d'interferència humana en els diversos ecosistemes no és sostenible, i aquesta insostenibilitat creix, com més va, més.
6. Una millora real requereix canvis considerables: socials, econòmics, tecnològics i ideològics.
7. Un dels canvis ideològics rau en buscar una millor qualitat de vida en comptes d'un nivell de vida més alt.
8. Els qui acceptin aquests punts tenen la responsabilitat d'intentar contribuir, de manera directa o indirecta, a fer que es realitzin els canvis necessaris.

Hi ha un nombre creixent de persones que decideixen practicar la simplicitat voluntària, aconseguint una vida més satisfactòria a la vegada que redueixen

¹³³ NAESS (2002), p. 108-109; PIGEM (2004).

el seu consum de recursos materials.¹³⁴ La reducció voluntària del consum fa augmentar el temps lliure i la qualitat de vida. És una forma d'autocontenció¹³⁵ i de generositat global, que allibera el planeta d'una part de la nostra pressió i contribueix a la justícia global en alliberar recursos per a l'ús de societats més necessitades. Gandhi demanava: “Viu de manera simple perquè els altres simplement puguin viure”.¹³⁶ El fet que el sistema que hem construït ha començat a topiar ja contra els límits del planeta implica que hem d'aprendre a viure millor amb menys, desvincular-nos de la nostra identificació amb els béns materials i passar del tenir a l'ésser, de l'acumular al benestar –el veritable ben-estar, en el sentit d'estar bé amb nosaltres mateixos i amb el món. Ja el 1932 Keynes imaginava un futur en el qual l'afany de lucre i la cobdícia fossin considerats “inclinacions semipatològiques” que requereixen l'atenció “d'especialistes en malalties mentals”.

Una celebració tradicional que il·lustra l'esperit del “millor amb menys” és el *potlach*, practicat per pobles indígenes de la costa del Pacífic de l'Amèrica del Nord com els haida, els tinglit i els kwakiutl. *Potlach* significa donar, i en aquesta celebració es tracta de donar i repartir tant com sigui possible: menjar, roba i estris són repartits entre els convidats, fins el punt que el *potlach* pot arribar a esdevenir una mena de competició en la qual guanya més prestigi el que és capaç de repartir més i quedar-se amb menys. El *potlach* se celebrava tradicionalment en ocasió d'un naixement, casament, ritu de pas o funeral, i anava acompanyat de festa, música, danses i cerimònies rituals. A diferència de l'estructura igualitària de la majoria de societats indígenes, els grups de la costa del Pacífic que practicaven el *potlach* eren societats jeràrquiques on alguns individus acumulaven considerable riquesa. El *potlach* tenia precisament com a objectiu restaurar l'equilibri social i l'harmonia del món amb actes de despreniment i sacrifici per parts d'aquells que havien acumulat massa.

Requadre 8. Imatges de la interdependència

En la tradició budista s'utilitza la metàfora de la xarxa d'Indra per mostrar l'intima i inesgotable interdependència de cadascun dels elements de l'univers. És una xarxa meravellosa que s'estén infinitament en totes direccions, i en cadascun dels seus infinits nusos hi ha una cristall resplendent. Si mirem detalladament qual-sevol d'aquests cristalls, descobrirem que en la seva superfície s'hi reflecteixen tots els altres cristalls de la xarxa. A més, en cadascun dels cristalls reflectits hi trobem el reflex de tots els altres cristalls, que es reflecteixen de manera infinita.¹³⁷

134 ANDREWS i URBANSKA (2010); SEMPERE (2009), p. 218-229; WANN (2007); MERKEL (2005); DURNING (1992) p. 141 i s.

135 Citat a JACKSON (2009), p. 149.

136 Citat a LOY (1993), p. 481.

137 HAHN (1991), p. 95-96.

Un mestre zen contemporani, el vietnamita Thich Naht Hanh, exemplifica aquesta percepció de la interdependència amb un senzill full de paper:

“Si ets un poeta, veuràs clarament que hi ha un núvol flotant en aquest full de paper. Sense núvol, no hi ha pluja; sense pluja, els arbres no poden créixer, i sense arbres no podem fer paper. El núvol és essencial perquè existeixi el paper. Si aquí no hi ha núvol, tampoc no hi pot haver paper... Si mirem encara més profundament en aquest full de paper, hi podem veure la llum del sol. Sense la llum del sol, el bosc no pot créixer... I si continuem mirant, hi podem veure el llenyataire que va tallar l'arbre i el va portar a la fàbrica per transformar-lo en paper. I hi veiem blat. Sabem que el llenyataire no pot existir sense el seu pa de cada dia... Mirant encara més profundament, ens hi podem veure nosaltres mateixos, en aquest full de paper. Això no resulta difícil, perquè quan mirem el full de paper, és part de la nostra percepció. La teva ment és aquí i la meva també. Així que podem dir que tot és aquí amb aquest full de paper. No podem assenyalar ni una sola cosa que no hi sigui –el temps, l'espai, la terra, la pluja, els minerals del sòl, la llum del sol, el núvol, el riu, la calor. Tot coexisteix amb aquest full de paper... El cas és que aquest full de paper està fet exclusivament amb elements que són 'no-paper'. I si tornem aquests elements «no-paper» a les seves fonts, aleshores no hi pot haver paper de cap manera. Sense elements 'no-paper', com la ment, el llenyataire, la llum del sol i la resta, no hi hauria paper. Tan prim com és aquest full, i conté tot l'univers.”¹³⁸

Si aprofundim en la consciència planetària comencem a percebre com totes les coses estan interconnectades. O, millor dit, depenen les unes de les altres, són interdependents. Un ecosistema és un sistema interdependent, un sistema en el qual cap ésser preval sobre els altres, una xarxa de relacions en què cap organisme individual pot concebre's aïllat de la resta. En l'actualitat, disciplines tan dispars com l'ecologia, la geopolítica i la física quàntica ens revelen la interdependència de coses que fins fa poc consideràvem separades. Però la consciència de la interdependència també ha estat cultivada tradicionalment per diverses escoles filosòfiques, especialment en el budisme a partir de Nagarjuna.¹³⁹ També ha estat cultivada pels poetes, que veuen vincles que la percepció prosaica ignora. Joan Maragall parla d'un ritme comú “en el moure's de les onades en la mar, i en el petrificat oneig de les muntanyes; en la disposició de les branques en el tronc, i en l'obrir-se de les fulles; en els cristalls de les pedres precioses, i en els membres de tot cos animal; en l'udol del vent i el de les bèsties...”¹⁴⁰

La consciència planetària és avui, senzillament, una qüestió de seny. El segle XXI demana una nova forma de seny que sigui alhora personal, social i planetari, un

138 També és la clau del pensament de Raimon Panikkar. Vegeu PIGEM (2007).

139 “Elogi de la poesia”, a MARAGALL (1947), p. 566.

140 El darrer informe del Worldwatch Institute (2010, p. 149) lloa la iniciativa del govern espanyol de prohibir la publicitat a la televisió pública. São Paulo, la quarta ciutat més gran del món, va prohibir el 2007 la publicitat en els espais públics i va fer retirar 15.000 tanques publicitàries.

seny que tingui en compte el context social i ecològic dels béns i serveis que utilitzem i que sigui conscient de les repercussions petites i grans de les nostres accions. A nivell personal, podem optar per la banca ètica, el comerç just i per tots els productes i activitats que contribueixin al seny social i planetari. Aquest seny també hauria de limitar la promoció indiscriminada del consumisme per part de la publicitat (prohibint, d'entrada, la publicitat que fomenta el consumisme en la població infantil)¹⁴¹ i hauria d'estar present en les institucions polítiques, en l'educació i en els mitjans de comunicació, els quals encara tendeixen a promocionar valors oposats als que necessitem. La consciència planetària també hauria d'acabar amb els paradisos fiscals i posar límits a les entitats financeres internacionals, l'activitat de les quals està avui en les antípodes de tota possible mesura de seny.

3.3. Relocalitzar

El món d'avui ha esdevingut insostenible perquè massa coses han perdut la seva mesura, la seva proporció, la seva escala apropiada. A la vegada, massa coses i persones hem perdut les nostres arrels. La identitat moderna s'ha desarrelat del món i la seva embranzida ha fet que les coses perdin els seus nexes locals. Cal recuperar les arrels i la mesura, relocalitzar l'economia i orientar cada activitat econòmica a l'escala més adient: una part important de la producció d'aliments i d'energia renovable és pot fer idealment en l'àmbit local o comarcal, mentre que la producció industrial i les telecomunicacions requereixen escales més àmplies. També calen tecnologies a escala humana o "amb rostre humà", com ja demanava Schumacher.¹⁴²

La crisi financera iniciada el 2008 ha posat de manifest els excessos i febleses de la globalització il·limitada, contra els quals ja havia advertit Keynes fa vuitanta anys: "Les idees, el coneixement, la ciència, la hospitalitat, els viatges –tot això són coses internacionals per naturalesa. Però fem que els béns siguin produïts tan a prop de casa com sigui possible, raonable i convenient, i sobretot fem que les finances siguin primordialment nacionals".¹⁴³ Un món sostenible no té perquè renunciar als intercanvis globals quan són necessaris, però serà un món més humil, de ritme més humà, més rural i més local, en el qual les decisions es prenguin al nivell més local i descentralitzat possible. La resiliència d'un sistema tendeix a ser més gran com més descentralitzat està.

Ens cal recuperar el seny en el consum de béns materials i d'energia i en el transport global de mercaderies. Per exemple, segons dades oficials del govern

141 SCHUMACHER (1974), capítol 10.

142 KEYNES, "On National Self-Sufficiency", 1933, citat a NEW ECONOMICS FOUNDATION (2009b), p. 56.

143 NEW ECONOMICS FOUNDATION (2009b), p. 59. Vegeu www.uktradeinfo.com.

britànic, l'any 2008 la Gran Bretanya va exportar 4.400 tones de gelats a Itàlia, a la vegada que importava d'Itàlia 4.200 tones de gelats. El mateix any, la Gran Bretanya va importar 22.000 tones de patates d'Egipte, a la vegada que exportava a Egipte 27.000 tones de patates. I va exportar 5.000 tones de paper higiènic a Alemanya mentre n'importava 4.000 tones.¹⁴⁴ Seguint la lògica neoliberal que ha guiat la globalització de l'economia, sovint res no té a veure amb la sostenibilitat ni amb el veritable benestar.

Un estudi de dos economistes nord-americans, Stephan Goetz i Anil Rupasingha, va mostrar que en les àrees on s'ubica una nova macrosuperfície comercial (Walmart, en el seu cas) amb el pas dels anys la cohesió social tendeix a disminuir-hi: hi ha menys empreses locals, menys associacions cíviques i fins i tot més abstenció en les eleccions. La macrosuperfície no només afecta les botigues que podrien competir directament amb ella, sinó també tota la xarxa econòmica local i el conjunt de la comunitat.¹⁴⁵

Les grans aglomeracions urbanes necessiten anar a buscar aliments, matèries primeres i energia molt lluny del lloc de consum, i per això han de crear grans vies de transport i enormes magatzems de mercaderies. En els ecosistemes, en canvi, els cicles de matèria i energia es concentren en l'àmbit local i tendeixen a ser verticals (l'arbre fa pujar aigua i nutrients per la saba i deixa caure fulles que es reciclen gràcies a l'humus del sòl). Aprendre dels cicles de la natura implica per tant relocalitzar el transport de materials, emprar matèries primeres properes i reciclar en el mateix lloc. Les energies alternatives tenen sentit sobretot prop del consumidor, i el mateix val per al reciclatge d'aigües, l'aprofitament de l'aigua de pluja, el conreu d'un hort i els remeis que puguem trobar en les plantes del nostre entorn.

En els anys de la segona guerra mundial molts nord-americans van reconvertir els seus jardins en horts (els anomenats *victory gardens*) que proporcionaven aliments a moltes famílies, satisfacció vital i un renovat sentit de comunitat. És un exemple que caldria rescatar, a la vegada que cal revitalitzar el món rural, millorant les condicions de les persones que treballen al camp i proporcionant incentius a les persones que hi volen tornar. La fertilitat de la terra és la base de les nostres vides. Igual com les plantes, sense sòl els humans no podem donar fruit.¹⁴⁶ Les fascinants llums de la ciutat de vegades enlluernen massa i generen la supèrbia de creure que vivim *sobre* la Terra i no *amb* ella. En canvi, la humilitat implica estar a prop del sòl (els mots 'humà' i 'humilitat' comparteixen arrel amb 'humus', sòl fèrtil). A la seva autobiografia Gandhi explica com va trobar tres principis clau en el llibre de John Ruskin *Unto this Last*: que el bé de l'individu és inseparable del bé comú; que

144 NEW ECONOMICS FOUNDATION (2009b), p. 63.

145 Sobre la importància del sòl, vegeu SHIVA (2010), p. 212-237.

146 GANDHI (1982 [1927-29]), p. 274-275.

tota feina té el mateix valor, tant la de l'advocat com la del barber, i que la vida més digna de viure és la de qui es dedica a conrear la terra o a l'artesania.

Un món sostenible és un món solidari i obert, arrelat en la diversitat bio-cultural i en l'autonomia i la resiliència local. En aquest sentit, el progrés cap a la sostenibilitat té un element de recuperació de les cultures autòctones. El declivi de la sostenibilitat ha anat lligat a la uniformització que imposen els models de cultura global. De fet, com més gran és la petjada ecològica de les societats, més s'assemblen (Dubai, Los Angeles i Shangai, per exemple, ara són molt més semblants que cent anys enrere, quan tenien una fracció de la seva petjada ecològica actual). Un món sostenible serà un món d'economies més locals (el zenit del petroli marcarà, si és que ja no ho ha fet, el principi del final de la globalització econòmica) i de cultures més diverses, conscients de les seves arrels autòctones i integrades dins els seus ecosistemes. Avui sabem que una de les millors maneres de protegir un ecosistema és protegir-ne les llengües i cultures autòctones –perquè aquestes llengües i cultures han coevolució amb aquell ecosistema, en diàleg amb els seus cicles, ritmes i éssers (vegeu el requadre 9).

Requadre 9. Biodiversitat i diversitat cultural

Hi ha una relació essencial entre la diversitat lingüística i cultural i la biodiversitat: van plegades i s'enforteixen mútuament. Les regions geogràfiques amb gran diversitat lingüística tendeixen a coincidir amb àrees de gran biodiversitat (per exemple, hi ha una gran correlació entre els països on es conserven moltes llengües indígenes i els països que conserven un gran nombre d'espècies endèmiques de vertebrats).

Les llengües i dialectes coevolució a través dels segles amb els ecosistemes en els quals es parlen, fins el punt que organismes com la UNESCO han reconegut que una de les millors maneres de protegir un ecosistema és protegir les seves llengües indígenes –perquè aquestes llengües han crescut en aquell paisatge, en diàleg amb els seus sons i les seves formes de vida. Les llengües indígenes tenen un repertori lèxic que permet distingir detalls que el nouvingut mai no veuria: tant pel que fa a identificació d'espècies com a fluxos migratoris i ritmes estacionals. A més, les llengües locals poden haver adquirit al llarg dels segles una sintonia especial amb els ritmes d'aquells ecosistemes. Una vegada es perd aquesta sintonia amb el paisatge, és fàcil que sobrevingui la destrucció de l'espai físic. Peter Mühlhäusler, professor de lingüística a l'universitat d'Adelaide (Austràlia), ho explica així:

“Hi ha conseqüències tangibles del fet de no tenir una llengua que descriu de manera adient un paisatge... La ràpida pèrdua d'una gran part de la fauna i flora d'Austràlia després de l'arribada dels colons europeus fou deguda, en bona mesura, al fet que els invasors no tenien recursos lingüístics per entendre el que trobaven. El llenguatge que els colonitzadors van portar tenia codificades maneres de veure

el món (una cultura) que incloïa nocions del que hi ha en el món (incloses la terra, la fauna i la flora) i com els humans hi interactuen. La manera en què els europeus van percebre el paisatge australià era radicalment inadequada...

“Els aborígens tenien idiomes que encaixaven perfectament en el paisatge australià, però això no havia estat sempre així. Els habitants originals d’Austràlia també van ser colons quan van arribar... També hi va haver desequilibri ecològic a conseqüència de la colonització de Nova Zelanda pels polineses... Avui, però la llengua maorí reflecteix un profund coneixement de la terra, les plantes i els animals de Nova Zelanda... A través del temps les llengües entren en sintonia amb condicions ambientals específiques... La llengua fa que un poble pugui integrar-se de manera eficient en el medi. Però cal temps per aprendre a conèixer un indret.”¹⁴⁷

Conservar espècies amenaçades és una tasca no només biològica, sinó també, o sobretot, cultural. Els millors practicants de la sostenibilitat són els pobles indígenes que conserven llengües i cultures arrelades en els ecosistemes i els ritmes de la seva terra. Un món sostenible requereix biodiversitat i, per tant, requereix diversitat lingüística i cultural. Un món globalitzat, monocultural i monolingüe podria ser eficient per a robots i màquines, però seria un món unidimensional, terriblement empobrit, insostenible tant a nivell humà (culturalment i psicològicament) com a nivell ecològic. Seria un món sense futur. Henry David Thoreau, un dels pioners de l’ecologisme nord-americà, va dir en una cèlebre frase que *in Wildness is the preservation of the World* (“en la natura silvestre rau la conservació del món”)¹⁴⁸. Podriem afegir que la sostenibilitat del món també rau en la celebració de la diversitat i en la conservació de les cultures indígenes que encara poblen la Terra.

Dos conceptes clau de Gandhi són aquí molt rellevants: *swadeshi* (autosuficiència) i *swaraj* (autogovern). *Swadeshi* implica que la nostra activitat ha de centrar-se en els béns i serveis de la nostra comunitat i del nostre entorn immediat, participant en les institucions polítiques locals i donant suport a l’economia local. *Swaraj* és el concepte clau de la lluita de Gandhi per la independència i la descentralització. Gandhi no volia un gran estat indi sinó 300.000 repúbliques autònomes, una per cada municipi, i demanava passar de l’estructura piramidal i centralitzada a una estructura en xarxa basada en la persona i en la comunitat local.¹⁴⁹

Una força important en favor de la relocalització de la producció d’aliments és el moviment *slow food*, que va començar com a resposta al *fast-food* globalitzat, celebrant el consum d’aliments locals i de qualitat, crescuts a partir de tradicions culturals arrelades en l’entorn i sense la utilització de mètodes químics i industrials.¹⁵⁰

147 Citat a SKUTNABB-KANGAS (2000).

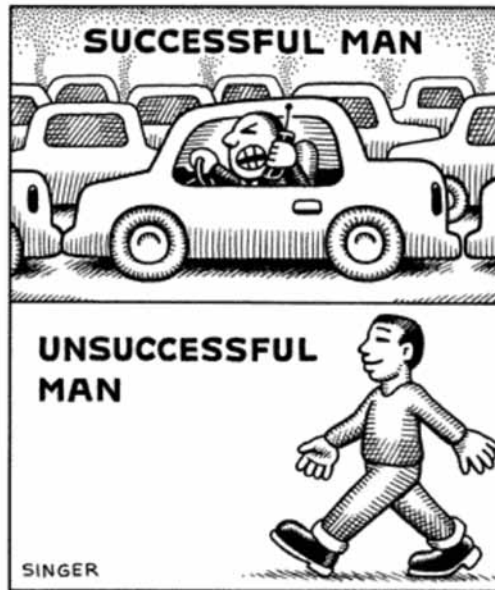
148 «Walking» (1862). Vegeu THOREAU (2009), p. 38.

149 GANDHI (1997 [1938]).

150 PETRINI (2007).

La recuperació de l'escala humana també inclou recuperar el ritme apropiat i tornar a gaudir del temps en comptes de considerar-lo com un mitjà per a una satisfacció futura que mai no arriba. Davant de la dinàmica frenètica de la nostra societat hiperactiva cal recuperar el plaer del lleure i del caminar, l'esperit del joc, la creació i recreació no consumistes i l'alegria de viure i conviure. Van en aquesta direcció iniciatives com els bancs de temps, les ciutats *slow* i el que també s'anomena *slow people*¹⁵¹ i *slow knowledge*.¹⁵²

Figura 10. Visions de l'èxit

Hi ha una paradoxa en la manera com ens afanyem per tal d'estalviar temps. L'economista E.F. Schumacher deia que quan va començar a viatjar arreu del món va estar temptat de formular la primera llei de l'economia de la manera següent: "La quantitat de lleure del que realment gaudeix una societat tendeix a estar en proporció inversa a la quantitat de màquines que utilitza per tal d'estalviar temps".¹⁵³

151 GALLIS (2010), Novo (2010).

152 ORR (1996).

153 SCHUMACHER (1974), p. 124.

El poeta i filòsof Jorge Riechmann sintetitza la nova manera d'estar en el món que necessitem amb cinc qualificatius: “lleuger, lent, proper, silencios, solar”.¹⁵⁴ La sostenibilitat requereix passar del consumisme i l'acumulació al benestar basat en la simplicitat, en l'escala humana i en el gaudi del temps lliure. Per tal d'afavorir aquest canvi seria bo mostrar que la ostentació, el luxe i la riquesa material excessiva són quelcom a la vegada obscè (perquè generen enveja i insostenibilitat) i contraproduent (perquè ni tan sols aporten veritable satisfacció a llarg termini), i guiar-se per exemples i per indicadors alternatius de progrés que mostrin que el veritable benestar no és troba en el “com més millor”.

Requadre 10. Velocitat relativa

Ivan Illich creia que més enllà d'un cert llindar, la multiplicació dels articles de consum genera “pobresa modernitzada”, que es manifesta com a “impotència, incapacitat de cultivar aliments, de cantar i de construir”. A *Energia i equitat*¹⁵⁵ Illich explorava com l'increment en el consum d'energia va lligat a l'augment de les desigualtats i del poder de la tecnocràcia. Illich assenyala diverses paradoxes en el sistema industrial de transport i mostra que, a diferència de l'automòbil, la bicicleta fa un ús extraordinàriament eficient de l'energia, permet desplaçar-se a una velocitat que encara és dins l'escala humana, i no fomenta l'individualisme i la divisió social. Illich també assenyala que la velocitat real de l'automòbil (o de qualsevol mitjà de transport mecanitzat) s'ha de calcular incloent-hi el temps que passem treballant per pagar el vehicle i totes les despeses que genera (combustible, assegurança, aparcament, impostos directes, impostos destinats a finançar carreteres... i encara hi podríem sumar, per exemple, el seu cost ambiental i el cost dels accidents). A partir d'aquest raonament Illich escrivia el 1974 que al cap de l'any la veritable velocitat mitjana d'un automòbil nord-americà era d'uns 6 km/h, és a dir, “exactament el mateix que la gent dels països que no tenen indústria del transport”.

Denis Cheynet ha actualitzat els càlculs d'Illich pel que fa als automòbils francesos de principis del segle XXI.¹⁵⁶ Si al pressupost de la indústria francesa de l'automòbil (150 milions d'euros) hi afegim el cost de la inseguretat en la carretera (27,8 milions d'euros) i, sense afegir-hi altres costos, ho dividim pels 26.800.000 vehicles particulars registrats, resulta que de mitjana cada vehicle costa 6.635 euros a la societat. Per pagar aquest cost cada persona haurà de treballar 553 hores cada any (assumint un salari mitjà de 12 euros l'hora). Si la distància mitjana recorreguda pels automòbils francesos en un any és de 14.000 km a una velocitat mitjana (segons el comptaquilòmetres) de 50 km/h, cada conductor passa al volant 280 hores. Però a aquestes 280 hores cal afegir-hi les 553 hores que treballa per finançar els costos del cotxe. Això implica una velocitat mitjana real de 16,8 km/h

154 RIECHMANN (2009), p. 15.

155 “Energia i equitat”, a ILLICH (2009), p. 33-41. El text original és del 1974.

156 CHEYNET (2006), p. 159-162.

(14.000 km dividits per 833 hores). Si en l'estimació d'Illich l'automòbil no anava pràcticament més de pressa que una persona caminant, tres dècades després continua sense anar més ràpid que una persona en bicicleta.

3.4. Participar

Gandhi va encunyar el concepte de *sarvodaya* o “profit per a tothom”, que implica que el bé de l'individu és inseparable del bé comú. Ara que l'individualisme perd embranzida cal reivindicar la recerca del bé comú per contribuir a la millora de les condicions socials i ambientals. La recerca del bé comú inclou el compromís per acabar amb les situacions d'extrema desigualtat, precarietat i injustícia que trobem en el món d'avui. Cal ser conscients que bona part de la riquesa de les societats del Nord s'ha basat des de l'època colonial en l'explotació de les societats del Sud global. Com afirmava Gandhi, “en el món n'hi ha prou per a les necessitats de tothom però no per a la cobdícia de ningú”. Avui es produeixen més aliments que mai, però més del 10 % de la població mundial passa gana. Hi ha 800 milions de persones amb gana i més de 1.000 milions amb sobrepès.¹⁵⁷

Com mostren els informes de Nacions Unides, en els darrers decennis s'han incrementat com mai les desigualtats entre rics i pobres, tant globalment com dins de la majoria de països. Avui el 40 % de la riquesa està en mans de l'1 % de la població mundial. Aquesta situació és insostenible. Com mostra un ampli i recent estudi sociològic basat en comparar dades de vint-i-una societats econòmicament benestants, els països amb més desigualtats (com Estats Units) són també els que tenen pitjors indicadors socials i de salut en tota mena d'àrees: l'esperança de vida, la salut física i mental, la proporció de població empresonada, l'obesitat, la confiança en els altres, el rendiment educatiu, els embarassos adolescents, etc. En canvi els països amb menys desigualtats (com el Japó i els països escandinaus) són també els que obtenen millors resultats en tots aquests indicadors. “En el conjunt de la població, els índexs de malaltia mental són cinc vegades més grans en les societats més desiguals comparades amb les més igualitàries. De la mateixa manera, en les societats més desiguals les persones tenen cinc vegades més probabilitats de ser empresonades, sis vegades més probabilitats de ser clínicament obeses, i els índexs de criminalitat poden ser molt més grans. La raó per la qual aquestes diferències són tan grans és, senzillament, perquè els efectes de la desigualtat no és limiten només als menys afavorits, sinó que afecten la immensa majoria de la població”.¹⁵⁸

157 PATEL (2008), p. 11,

158 WILKINSON i PICKETT (2009), p. 181. L'índex de delinqüència, per exemple, té una correlació molt més gran amb el nivell de desigualtat d'una societat que amb el nivell de riquesa.

La desigualtat genera enveja, competició i insatisfacció. Avui un dels exemples més insostenibles de desigualtat és la nova aristocràcia formada per les elits financeres i econòmiques. La New Economics Foundation ha mostrat amb dades detallades que no es pot establir cap relació entre el nivell d'ingressos i la contribució al bé comú, i que “la idea segons la qual hi ha una relació directa entre les altes retribucions monetàries i els beneficis que en resulten per a la societat”¹⁵⁹ és un mite insostenible.

En el món contemporani el sentit de comunitat s'ha anat perdent.¹⁶⁰ Però cal recuperar-lo. L'activista indígena Winona LaDuke considera que “la comunitat és l'únic que pot ser sostenible. Hem de recuperar les formes de vida basades en la terra. Per aconseguir-ho ens cal reintegrar-nos en les tradicions culturals que s'inspiren en la terra”. I això requereix, com diu ella, “transformar la nostra percepció”.¹⁶¹ Un model que recupera el sentit de comunitat, a la vegada que treballa de manera pràctica per fomentar la resiliència i adaptar-se proactivament a un món post-petroli, són els “municipis en transició” (*Transition towns*),¹⁶² experiència que va arrencar a Totnes (Anglaterra) el 6 de setembre del 2006 i des d'aleshores s'ha estès a centenars d'altres municipis, principalment de països anglosaxons. És un dels molt exemples actuals del treball en xarxa i d'acció participativa.¹⁶³ Cal, alhora, aprofundir en la democràcia participativa a nivell local, nacional i global.¹⁶⁴

Ivan Illich proposava adoptar formes de vida “convivial” (mot derivat del llatí *convivialis*, “festiu, propi d'un banquet o convit”), és a dir, formes de vida que facin possible un intercanvi autònom i creatiu entre les persones i entre elles i el seu entorn. Illich considerava que hi ha eines intrínsecament conviviales, que en comptes de l'individualisme i l'acceleració fomenten l'esperit de comunitat i l'escala humana.¹⁶⁵ En són exemples la bicicleta i la biblioteca: “una biblioteca és un model d'eina convivial, un espai de lliure accés que no obliga a seguir programes rígids, un lloc on s'agafa o es deixa el que es vulgui, sense cap censura”. La convivialitat també va lligada a un estil de vida modest i auster, que se n'adona que “menys és més” i renuncia joiosament a les seduccions del consumisme. Segons Illich l'austeritat és la virtut fonamental del nou ésser humà i constitueix la base de l'amistat i de l'alegria, del tenir cura dels altres i del tenir cura del món.

159 NEW ECONOMICS FOUNDATION (2009c), p. 27. De fet, hi ha moltes feines no remunerades o mal remunerades que contribueixen molt més al bé comú que feines extraordinàriament remunerades, moltes de les quals contribueixen directament a erosionar l'equilibri social i planetari.

160 JACKSON (2009), p. 144-150.

161 LADUKE (1994), p. 25.

162 HOPKINS (2008).

163 Vegeu el manual editat per CLIMENT (2009).

164 Vegeu les “Quinze tesis per a l'aprofundiment de la democràcia” formulades per De Sousa Santos (2005), p. 130-138.

165 ILLICH (1973).

Einstein ja denunciava fa més de cinquanta anys la inhumanitat de “l’esperit competitiu” que porta a “la lluita implacable per l’èxit a costa del proïsme. Aquest esperit competitiu, que predomina fins i tot en les escoles i les universitats, destrueix tots els sentiments de cooperació i fraternitat, i concep l’èxit no com el resultat de l’amor al treball ben fet i útil, sinó com l’esclat de l’ambició personal i la superació de la por a no triomfar”. Tot seguit Einstein criticava els “pesimistes que sostenen que aquesta situació és inevitable perquè resulta de tendències inherents a la natura humana” i afirmava que “aquest punt de vista derrotista no té cap base”, fonamentant-se en els estudis antropològics de Ruth Benedict sobre cultures “anomenades primitives” que gaudeixen d’una “vida basada en la moderació i la cooperació, lliures de pressions externes i sense renunciar a res que porti felicitat”.¹⁶⁶ Avui hi ha moltes més proves, en l’antropologia i en altres disciplines científiques, del fet que la moderació i la cooperació sorgeixen espontàniament en els éssers humans quan hi ha unes condicions vitals mínimament favorables.

La nostra ment viu en un diàleg continu amb els altres i amb el món. Com ha mostrat el psicòleg Daniel Stern, la intersubjectivitat és una qualitat bàsica de la nostra experiència: no hi ha ‘jo’ sense ‘tu’. Segons Stern, el nostre sistema nerviós està dissenyat “per ser registrat pel sistema nerviós dels altres i per sentir el que senten com si estiguéssim dins de la seva pell”.¹⁶⁷ Les nostres ments estan molt menys aïllades del que pensem. Ser-ne conscients ens hauria d’ajudar a transformar l’actitud egocèntrica en una l’actitud *ecocèntrica*.

L’individualisme i l’egocentrisme, paradoxalment, ens fan sentir petits. Joan Maragall ja va escriure que “qui només pensa en si mateix no és ningú, està buit”.¹⁶⁸ Més recentment, el psicòleg Daniel Goleman argumenta que “el nostre cervell està predisposat vers la bondat”.¹⁶⁹ Un estudi recent a Alemanya va mostrar que la inclinació a participar en qüestions socials i polítiques i a preocupar-se per la família i els amics fomenta la satisfacció personal, mentre que l’inclinació pels guanys materials i l’èxit resulta contraproduent per a la satisfacció vital.¹⁷⁰ Com més practiquem la generositat, la gratitud i la solidaritat, i com més connectem amb els altres, millor ens sentim.¹⁷¹ I millor se sent el planeta. Com assenyala Raj Patel, “el contrari del consumisme no és l’estalvi sinó la generositat”¹⁷².

166 “Religion and Science: Irreconcilable?” (1948), a EINSTEIN (2005), p. 166.

167 STERN (2004), p. 76.

168 Del seu article “Del viuir”. MARAGALL (1947), p. 840: “El que solo piensa en sí no es nadie, está vacío”.

169 GOLEMAN (2007), p. 88.

170 NEW ECONOMICS FOUNDATION (2008), p. 6.

171 NEW ECONOMICS FOUNDATION (2008), p. 5-6 i 10-12.

172 PATEL (2009), p. 29.

3.5. Fluir

En psicologia s'anomena *fluir*¹⁷³ l'estat d'experiència òptima en el qual ens trobem completament entregats a una tasca, generalment creativa o lúdica. En aquest estat la nostra activitat resulta molt més eficient que quan no “fluïm”. És el que els autors i artistes experimenten com a inspiració, un estat en el qual les coses surten “soles”. “Jo no cerco, trobo”, deia Picasso. Un testimoni sorprenent és el de l'antropòleg Claude Lévi-Strauss:

*No tinc la sensació que escric els meus llibres. Tinc la sensació que els meus llibres s'escriuen a través meu... Potser recordareu que he escrit que els mites són pensats en l'home sense que ell ho sàpiga. Això ha estat molt debatut i criticat... Però per a mi descriu una experiència viscuda, perquè expressa exactament com percebo la meva pròpia relació amb el meu treball. És a dir, el meu treball és pensat en mi sense que jo ho sàpiga. Mai no he tingut, i segueixo sense tenir, la percepció de sentir la meva pròpia identitat. Em veig a mi mateix com un lloc on s'esdevé alguna cosa, però no hi ha cap 'jo' [but there is no 'I', no 'me']. Cadascú de nosaltres és una mena de cruïlla on s'esdevenen coses. La cruïlla és purament passiva; quelcom s'esdevé en ella. Una altra cosa, igualment vàlida, s'esdevé a un altre lloc.*¹⁷⁴

Una identitat fluida i relacional ens fa sentir més genuïns, més connectats amb el món i més creatius. L'actitud basada en el fluir és el contrari de l'actitud basada en el control. Quan fluïm amb el món tendim a veure'l com a quelcom dinàmic, interconnectat i ple d'encís, un àmbit en el qual no ens sentim individus aïllats sinó participants en una xarxa de relacions.¹⁷⁵

Una manera senzilla de fluir amb el món és fer exercici, córrer, anar en bicicleta, dansar, jugar... –formes d'alliberar-nos d'una identitat estàtica i sentir-nos connectats amb el món. Fluir també implica no quedar-nos estancats i continuar madurant i aprenent. L'aprenentatge continu és estimulants, augmenta l'autoestima i ens fa més resilients, més capaços d'adaptar-nos a noves situacions.¹⁷⁶ La resiliència es pot definir com “la capacitat d'un sistema per absorbir perturbacions i re-

173 CSIKSZENTMIHALYI (2008 [1990]).

174 LÉVI-STRAUSS (2001 [1978]), p. x.

175 JENKINS (1998), p. 156 i 162. L'experiència primordial dels pobles indígenes, des dels aborígens australians als indis nord-americans (abans que acabessin assimilats per la cultura occidental), apunta a una experiència de la natura com a conjunt harmoniós on totes les coses es comuniquen les unes amb les altres i tot té un significat alhora humà i còsmic.

176 NEW ECONOMICS FOUNDATION (2008), p. 6-10.

organitzar-se mentre està canviant, de manera que pugui mantenir essencialment la mateixa funció, estructura, identitat i *feedbacks*".¹⁷⁷ Fluir implica la humilitat de ser conscients que els nostres plans hauran de canviar sobre la marxa, segons les circumstàncies. I també implica deixar lliure la nostra creativitat. Com argumentava Maslow, tota persona té una necessitat instintiva de creativitat, de bellesa i de justícia: no hauriem de preguntar "què fa desenvolupar la creativitat?" sinó "com renoi no tothom és creatiu?"¹⁷⁸

Quan fluïm i som creatius ens oblidem de nosaltres mateixos i del pas del temps. De fet, la vida més satisfactòria és aquella que se submergeix completament en l'ara-i-aquí, en la vivència plena de cada moment, perquè en cada moment l'únic veritablement real és el present.¹⁷⁹ Jorge Riechmann escriu que el "saber estar a gust amb nosaltres mateixos en els moments de solitud i inacció"¹⁸⁰ és el fonament emocional i cultural d'una societat sostenible. Vet aquí que fluir amb el present i estar en pau amb nosaltres mateixos és una de les claus de la sostenibilitat.

3.6. Autorealització

Donella Meadows i els seus col·legues assenyalen a l'edició del 30 aniversari de *Límits al creixement* que "la revolució de la sostenibilitat haurà de ser, sobretot, una transformació col·lectiva que permeti que el millor de la natura humana, i no el pitjor, pugui expressar-se i ser nodrit".¹⁸¹ El veritable objectiu de Marx no era altre que "el desenvolupament de la riquesa de la naturalesa humana".¹⁸² Abraham Maslow afirmava que el que avui considerem "normal" en psicologia és patològic quan ho contemplem des de les veritables possibilitats humanes.¹⁸³ Ens trobarem més a prop de la sostenibilitat com més l'ésser humà, "aquest ésser inacabat i incomplet",¹⁸⁴ pugui desenvolupar les seves capacitats naturals en plenitud i harmonia.

177 WALKER *et al.* (2004).

178 MASLOW (1998), p. 11.

179 TOLLE (1999, 2003, 2005). Quelcom similar deia Joan Maragall en unes ratlles ("Del viuir", a MARAGALL [1947], p. 841) que semblen proferides per un savi oriental: "Ámalo tú, al menos, este momento que pasa... que no pasa, créeme, porque estamos sellados en eternidad, y todo nos es actual; y en este que llamas momento está todo tu pasado y todo tu porvenir. Amando, pues, el momento, vives eternamente".

180 RIECHMANN (2009), p. 13.

181 MEADOWS, RANDERS i MEADOWS (2004), p. 281.

182 Citat a BLOCH (2007 [1938-1947]), p. 509.

183 MASLOW (1968), p. 16.

184 FROMM (1974), p. 33.

L'ecofilòsof Arne Naess postulava com la seva primera norma ètica l'autorealització (*selv-realisering*) de tots els éssers.¹⁸⁵ En els seus estudis sobre Gandhi, Naess argumenta que la no-violència només sorgeix com a fruit de la nostra auto-realització.¹⁸⁶ Un altre fruit de l'autorealització és la integritat, la honestetat i el que Gandhi anomenava *satyagraha*, “aferrar-se a la veritat” –i actuar en conseqüència. La veritat, segons Gandhi, no és altra cosa que “allò que et diu la teva veu interior”.¹⁸⁷ És una norma bàsica del pensament de Gandhi que cal seguir la pròpia veu interior siguin quines siguin les conseqüències que se'n puguin derivar.¹⁸⁸

Abraham Maslow va detectar en totes les persones que ell anomenava autorealitzadores (*self-actualizing*) que estaven “dedicades a alguna tasca ‘fora d'ells mateixos’, a alguna vocació, tasca o treball estimat” al què s'entregaven de forma “apassionada i desinteressada”. El propi Maslow ho compara amb un acte d'entrega, “en el sentit d'ofèrir-se un mateix en algun altar per a alguna tasca específica, alguna causa externa a un mateix i més gran que un mateix”.¹⁸⁹

L'autorealització va lligada al desenvolupament de l'autoestima i de l'estima pel món. Martin Luther King afirmava que un “ferm sentit d'autoestima” és l'arma més poderosa contra l'opressió¹⁹⁰ (social i, podriem afegir, ecològica). Només podem conservar allò que realment estimem. Com assenyalava Erich Fromm a la darrera pàgina de *L'art d'estimar*, “l'amor és l'única resposta assenyada i satisfactòria al problema de l'existència humana”.¹⁹¹

L'autorealització ens ajuda a trobar un sentit a la nostra vida i a visualitzar el que volem. Donella Meadows parlava de la necessitat de imaginar, amb tot el detall possible, allò què és el teu somni, i posar-te en camí confiant que l'ajuda que pugui ser necessària arribarà.¹⁹² L'esperança és un valor que tampoc no podem obviar. Si un dels atractius del consumisme és que proporciona una espècie d'esperança, per

185 NAESS (1989 i 1995); també a NAESS (2002), p. 113-115.

186 NAESS (1974), p. 111.

187 Citat a NAESS (1974), p. 28.

188 NAESS (1974), p. 98.

189 MASLOW (1993 [1971]), p. 291.

190 Citat a NAESS (1974), p. 114. GOLEMAN (1997), p. 189-192, recull la incredulitat del Dalai Lama quan en una trobada amb psicòlegs i acadèmics occidentals li parlen de la manca d'autoestima a les societats occidentals contemporànies.

191 FROMM (1974 [1956]), p. 149 (corregixo l'edició citada a partir de l'edició original, que diu *sane and satisfactory* i no només “satisfactòria”). Joan Maragall escrivia en un article en castellà: “amar, esto es la vida. Amar hasta el punto de poder darse por lo amado. Poder olvidarse a sí mismo, esto es ser uno mismo; poder morir por algo, esto es vivir... *Ama, y haz lo que quieras*. Amar es pues la causa, la seña y la justificación de la vida... Ama tu oficio, tu vocación, tu estrella, aquello para que sirves, aquello en que realment eres uno entre los hombres. Esfuérzate en tu quehacer como si de cada detalle que piensas, de cada palabra que dices, de cada pieza que pones, de cada golpe de tu martillo, dependiera la salvación de la Humanidad. Poque depende, créelo”. “Del vivir”, a MARAGALL (1947), p. 840-841.

192 MEADOWS, RANDERS i MEADOWS (2004), p. 272-274.

avançar cap a la sostenibilitat caldria “construir noves avingudes d’esperança que depenguessin menys dels béns materials”.¹⁹³ El filòsof Edgar Morin ha formulat uns “principis de l’esperança” que inclouen el fet que hi ha “potencialitats humanes encara no realitzades” i que sempre hi ha “possibilitats de metamorfosi”.¹⁹⁴

3.7. Revalorar el món

La nostra cultura ha devaluat el món reduint-lo a un objecte per al nostre ús. Ara ens cal redescobrir la natura i el món com a quelcom amb valor en si mateix. La salvaguarda de l’equilibri planetari requereix “cultivar un esperit d’afirmació del món natural”.¹⁹⁵ Com ja afirmava Albert Camus, “la natura que deixa de ser objecte de contemplació i admiració ja no pot ser després sinó la matèria d’una acció que aspira a transformar-la”.¹⁹⁶ Un món que no estimem esdevé una simple suma d’objectes materials llestos per ser manipulats i consumits com ens plagui. Un món aital pot resultar atractiu perquè sembla controlable, però és un món que ens fa sentir aïllats i desarrelats.

De fet, la visió mecanicista del món implica que som mers accidents en un món sense sentit. Bertrand Russell lamentava a principis del segle xx com la visió mecanicista de la ciència del seu temps revelava un món sense sentit, en el qual l’èsser humà és el producte de forces que no sabien cap a on anaven, i que “el seu origen, el seu desenvolupament, les seves esperances i pors, els seus amors i creences són només el resultat de les posicions accidentals dels àtoms”.¹⁹⁷ Des que Russell va escriure aquestes ratlles la ciència ha començat a mostrar que l’univers és molt més que el resultat de simples processos mecànics i lineals. Per gaudir d’una vida plena i en harmonia amb el món ens cal sentir-nos part d’un univers amb sentit, un univers que desperti respecte, admiració i fascinació.¹⁹⁸ I hauriem de poder incorporar aquest respecte i fascinació en la nostra vida quotidiana. Sabem que en diversos pobles d’indis nord-americans era comú demanar permís i donar gràcies a l’arbre que calia tallar o a l’animal que es volia caçar. Com proposa Michael Lerner, hauriem de valorar si les nostres accions personals i col·lectives “fomenten l’amor i la generositat, el tenir cura dels altres, la sensibilitat ètica i ecològica i la nostra capacitat de respondre a l’univers amb fascinació, meravella i admiració radical davant la majestuositat de la creació”.¹⁹⁹

193 JACKSON (2008), p. 72.

194 MORIN (2008), p. 137-145.

195 JENKINS (1998), p. 162.

196 CAMUS (1966 [1951]), p. 345.

197 «A Free Man’s Worship» (1903), a RUSSELL (1963).

198 ARENDT (1959), CAPRA i STEINDL-RAST (1993), LERNER (1997 i 2000).

199 LERNER (1997 i 2000).

L'admiració o fascinació pel món és l'origen de tot saber i de tot gaudir. Aquest sentiment d'admiració o fascinació ha estat lloat per les ments més poderoses d'Occident, des de Plató i Aristòtil (que l'anomenen *thaumazein*) fins a Albert Einstein (que parla de l'experiència "d'allò que és misteriós").²⁰⁰ Segons Einstein, "l'experiència més bella que podem tenir és la d'allò que és misteriós. Es tracta d'un sentiment fonamental que és, com si diguéssim, el bressol de l'art i de la ciència veritables. Qui no el coneix i ja no es pot meravellar ni admirar de res, ja és mort, podríem dir, i el seu ull està esmorteït".²⁰¹ Però Einstein també era conscient que aquesta fascinació difícilment pot ser cultivada en "l'època actual predominantment materialista".²⁰² De fet, en els darrers segles aquest sentiment d'admiració pel món s'havia anat esmorteïnt. Com hem assenyalat més amunt, a principis del segle xx el sociòleg Max Weber va assenyalar que la cultura moderna havia generat un procés de «desencisament del món», perdent l'experiència de l'encís o la màgia (*Zauber*) intrínseca de les coses. D'aquest encís o màgia encara en tenia constància Joan Maragall, que escrivia sobre "la màgia de les afinitats entre la Natura i l'Home".²⁰³ Maragall afirma que "si en la nostra joventut i en un moment de llum hem contemplat la formosura d'una terra, tot seguit una paraula d'amor haurà acudit als nostres llavis... Per això ens és tan admirable aquell pregon sentit amb què els grecs poblaren la Natura... que en cada font hi veien una nimfa, i en cada bosc una divinitat protectora... i la terra, la mar i l'aire eren animats... Ara ho veig que tot això no era vana fantasia".²⁰⁴

Maragall fins i tot insinuava que una societat menys infantil, més madura i conscient, redescobriria la fascinació per la natura: "Ben cert que el gran miracle és la natura mateixa; però l'home encara és massa nin per adonar-se'n".²⁰⁵ Podríem fins i tot aprendre de la natura, tal com avui fan les tecnologies basades en la biomimesi i tal com tradicionalment han fet moltes persones que aspiraven a la saviesa. En una famosa carta sant Bernat de Claravall escrivia: "Creu-me, he descobert que trobaràs molt més en els boscos que en els llibres; els arbres i les pedres t'ensenyaran el que mai no aprendries de cap mestre".²⁰⁶ Podem aprendre de la natura i podem aprendre també de cultures, com les dels pobles indígenes, que han sabut viure de manera sostenible durant dotzenes de generacions.

Potser, com suggereix el poeta i artista Perejaume, la veu humana és part d'una veu més àmplia amb què parla el món. Perejaume assenyala que, en la nostra relació

200 Sobre la correlació entre autorealització i percepció de l'encís del món, vegeu les obres clàssiques d'Abraham Maslow (1968 i 1993 [1971]).

201 "What I believe" (1930), a EINSTEIN (2005), p. 137.

202 EINSTEIN (2005), p. 166.

203 "Elogi de la poesia", a MARAGALL (1947), p. 569.

204 "Elogi de la poesia", a MARAGALL (1947), p. 579.

205 "Montserrat", a MARAGALL (1947), p. 638.

206 Carta a Heinrich Murdach, citatda a GLACKEN (1967), p. 213.

amb la natura, és “com si haguéssim decidit per majoria, gairebé unànimement, no només que els arbres la terra o els rius no parlen, sinó que no tenen res a dir”. I ens convida a “sospesar l’atorgament que ens hem fet els humans de l’ús exclusiu de la veu, i pensar fins a quin punt, amb la veu nostra, participem d’una veu més àmplia”.²⁰⁷

Requadre 11. Sentir-nos part del medi... o de la natura?

Ens cal tornar a sentir-nos part de la natura.

La paraula *natura* (que remet a tot allò que neix per si mateix; *natura, natal* i *nadiu* comparteixen la mateixa etimologia) davant d’altres més asèptiques com “medi ambient”. Perquè “medi” i “ambient” indiquen quelcom exterior a nosaltres, alguna cosa que no ens concerneix directament, de la qual ens en podem desentendre i que ja serà arreglada pels experts corresponents. El mateix ocorre amb l’anglès *environment* i el francès *environnement* (ambdós deriven del francès *environ*, “voltants”), així com amb l’alemany *Umwelt* i l’italià *ambiente*. Però en català (que potser ho ha calcat innecessàriament del castellà) és més greu, perquè la redundància “medi ambient” remet a una cosa doblement exterior a nosaltres. Per poder integrar-nos en els cicles naturals a nivell biofísic hem de començar per integrar-nos en ells a nivell cognitiu (i a nivell espiritual, en el millor sentit de la paraula).

Fa poc més de cent anys, al seu “Elogi de la poesia”, Joan Maragall ja lloava l’experiència de sentir-se part de la natura: “Aquí m’estic tot sol a vora el mar. Sóc la Natura sentint-se a si mateixa. [...] Tinc un benestar molt gran, però pacífic: no penso res, és un èxtasi”.²⁰⁸

Una de les expressions més rotundes de la revaloració del món és el que el metge, filòsof i músic Albert Schweitzer anomenava “reverència per la vida” (*Ehrfurcht vor dem Leben*).²⁰⁹ Durant un capvespre a l’Àfrica tropical Schweitzer avançava a través d’un ramat d’hipopòtams quan, de sobte, aquesta expressió va aparèixer en la seva ment. La resta de la seva vida, Schweitzer va considerar que la reverència per la vida era el que més necessitava el món. Per viure en equilibri amb el planeta ens cal sentir reverència i amor per la vida. Com afirmava Gandhi, “el poder basat en l’amor és mil vegades més efectiu i durador que el poder derivat de la por al càstig”.²¹⁰

207 PEREJAUME (2006), p. 33-35.

208 “Elogi de la poesia”, a MARAGALL (1947), p. 567. A “La Muntanya” Maragall escriu: “¿Què són les doloroses complicacions del pensament, la passió de la lluita ciutadana, les ferides de l’amor propi, la frívola vanitat d’un triomf i l’acció sobreexcitada, davant de la senzilla dretura dels pins, la flairosa humilitat de les mates i la dolça harmonia del vent corrent pel bosc?” (1947, p. 617).

209 SCHWEITZER (1931).

210 Citat a MEADOWS (1995). Donella Meadows també recull amb plena aprovació les següents paraules de Gandhi: “la llei de l’amor governa el món. La vida perdura malgrat la mort. L’univers continua malgrat la destrucció que s’esdevé de manera incessant. La veritat triomfa sobre la mentida. L’amor conquereix l’odi”.

Requadre 12. L'ecosofia segons Raimon Panikkar

A principis dels anys setanta del segle xx, de manera independent i gairebé simultània, Arne Naess a Noruega i Raimon Panikkar a Califòrnia van encunyar el mot *ecosofia*, en un intent de compaginar ecologia i saviesa. El que segueix són extractes d'una entrevista sobre ecologia i ecosofia concedida per Raimon Panikkar el 2005:²¹¹

- “El cordó umbilical que ens lliga a la Terra és molt més profund que els lligams biològics, i si maltractem la Terra, en realitat ens estem maltractant a nosaltres mateixos.”
- “L'ecologia és una tímida reacció a aquesta situació, però encara opera dins els paràmetres de la cosmovisió dominant... Podem posar-nos a reciclar, però la idea de fons és encara la mateixa: que la Terra és una font de recursos que hem d'administrar. L'ecologia com a explotació racional de la Terra encara es troba dins el mite científic judeocristià. És *business as usual*, amb guants i amb un somriure. En el món modern la cultura tecnocràtica no només ha canviat la forma de viure, sinó també la nostra forma de pensar i la mateixa experiència de la realitat.”
- “L'ecosofia es distingeix d'una ecologia que, mitjançant l'anomenat ‘desenvolupament sostenible’, busca perllongar l'actual *status quo*. Des d'una perspectiva intercultural, desemmascara la creença occidental en el progrés, el mite de la història i el nostre gran ídol: la ciència moderna. L'ecosofia planteja un canvi radical de percepció tant de l'home com de la Terra. Tracta la Terra mateixa com a ésser vivent.”
- “Trobo encoratjador veure que molta gent a Occident comença a recuperar la creença mil·lenària dels pobles de la Terra que pejorativament anomenem animisme. Tot té vida, i la Terra mateixa té ànima, vida pròpia. Parlo d'animisme en el sentit tradicional d'un principi diví que anima la realitat i que és immanent a la natura. La vida i l'ànima no són accidents que apareixen en el món material, no són epifenòmens en un petit racó de l'univers, sinó atributs essencials de la realitat.”
- “Els desafiaments d'avui demanen no només reformes ben intencionades o solucions tècniques, sinó una transformació radical, una *metanoia*, una superació de la visió purament mental... Una epidèmia actual és la depressió i l'angoixa, que en bona part és tirar la tovallola, perdre l'esperança. Però l'esperança no és de futur, sinó de l'invisible, d'una altra dimensió que fa que valgui la pena viure la vida, fins i tot si és una vida curta o sota condicions d'explotació. La connexió amb l'invisible et permet viure plenament, sense descoratjar-te.”

Si s'esdevé aquesta transformació de la cultura, haurem guanyat en saviesa. La saviesa inclou el fet de saber-nos part d'un planeta viu. També inclou la superació de les dualitats,²¹² per exemple l'adonar-nos que en el fons no hi ha cap sepa-

211 PANIKKAR (2005). Vegeu també NAESS (1989; 2002, p. 100-101) i PIGEM (2007), p. 217-218.

212 LOY (1988).

ració real entre el 'jo' i el món. Gandhi, declarat seguidor de l'*advaita* ('no-dualitat' en sànscrit), expressava així el fet que no estem aïllats: "Crec en la unitat essencial de l'ésser humà i, de fet, de tot el que viu. Per tant crec que si un sol home guanya en espiritualitat, tot el món guanya amb ell i, si un home falla, tot el món falla en la mateixa mesura".²¹³

Per al budisme i altres tradicions espirituals, la saviesa i la compassió són els dos valors principals que ens porten a un món millor. La psicologia budista identifica en la nostra ment tres verins que emmetzinen les nostres vides: la co-bejança (en l'original pali, *lobha*; en tibetà, *sred pa*), l'hostilitat (pali *dosa*, tib. *len pa*) i la ignorància (pali *moha*, tib. *ma rig pa*; no ignorància en el sentit de manca d'informació, sinó de confusió mental i de no voler veure les coses tal com són). Com argumenta el filòsof David Loy, aquests tres verins s'han expandit en el món contemporani fins el punt que avui es troben institucionalitzats en els nostres sistemes econòmic, militar i mediàtic, respectivament.²¹⁴ La tradició budista constata que els antídots d'aquests verins són la generositat, la solidaritat i la saviesa. I asenyala que les nostres intencions configuren decisivament la nostra experiència, de manera que la nostra vida interior és un àmbit essencial en la transformació del món.²¹⁵ Potser, com escriu el Dalai Lama, necessitem "una revolució espiritual",²¹⁶ una revolució interior.

La reverència per la vida va lligada a la celebració de la diversitat. La consciència de la interdependència de totes les coses no esborra el seu caràcter únic. Gandhi responia així als qui confonen l'harmonia amb la uniformització: "No vull emmurallar la meva casa ni tancar les meves finestres. Vull que els vents de les cultures d'arreu circulin per casa amb tota la llibertat possible. Però a la vegada em nego a permetre que cap d'aquests vents em faci perdre peu".²¹⁷

El valor que hem deixat per al final és la gratitud: gratitud per viure en aquest món que desborda la nostra comprensió, i gratitud, també, per viure en aquest moment històric, ple de reptes i ple de possibilitats. Com afirma la *Carta de la Terra*, en aquest «moment crític de la història de la Terra» ens cal aprendre a viure «amb reverència davant el misteri de l'ésser, amb gratitud pel regal de la vida, i amb humilitat pel que fa al lloc que ocupa l'ésser humà en la natura».²¹⁸

213 Gandhi, citat a NAESS (1995), p. 233.

214 LOY (2008). Vegeu també KNITTER i MUZZAFFAR (2003), p. 172: "If greed can only be eliminated through conquest of self, and greed is at the root of the global economy, it follows that it is through the conquest of the self that the global economy will, in the end, rid itself of greed".

215 "Allò que som avui prové dels nostres pensaments d'ahir, i els nostres pensaments actuals construeixen la nostra vida de demà: la nostra vida és la creació de la nostra ment", *El Dhammapada* (traducció de Joaquim Torres i Godori a partir de la traducció directa del pali feta pel mallorquí Joan Mascaró), Montserrat: Publicacions de l'Abadia, 1982, p. 11.

216 GYATSO (2000), p. 18.

217 Citat a NEW ECONOMICS FOUNDATION (2009b), p. 85.

218 *Carta de la Terra*, Preàmbul. Vegeu l'Annex 1.

Bibliografia

- ANDREWS, Cecile; URBANSKA, Wanda (2010). “Cal inspirar la població perquè comprovi que menys és més”. A: WORLDWATCH INSTITUTE (2010), p. 178-184.
- ARENDT, Hannah (1959). *The Human Condition*; Chicago: Chicago University Press.
- BAUDRILLARD, Jean (2009 [1974]). *La sociedad de consumo*; Madrid: Siglo XXI
- BAUMAN, Zygmunt (2007). *Vida de consumo*; Madrid: FCE.
- (2009). *Does Ethics have a Chance in a World of Consumers?*; Cambridge, Harvard University Press.
- BENJAMIN, Walter (1982). *Gesammelte Schriften*, vol. V/1, *Das Passagen-Werk*; Frankfurt: Suhrkamp.
- BERRY, Wendell (2001). “Global problems, local solutions”, *Resurgence* 256, maig-juny.
- BINDÉ, Jérôme (a cura de) (2005). *Cap on van els valors?*; Barcelona: Angle/Unescocat.
- BLACK, Donald W. (2007). “A review of compulsive buying disorder”, *World Psychiatry* 6:1, febrer, p. 14-18.
- BLOCH, Ernst (2007 [1938-1947]). *El principio esperanza*, vol. 3; Madrid: Trotta.
- CAMUS, Albert (1966 [1951]). *L'home revoltat*; Barcelona: Vergara.
- CAMPBELL, Colin (2005 [1987]). *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*; York: Alcuin Academics.
- (2009). Carta adreçada al diari britànic *The Guardian*, novembre, reproduïda a www.theoilrum.com/node/5970.
- CAPRA, Fritjof; STEINDL-RAST, David (1993); *Belonging to the Universe*; Londres: HarperCollins.
- CHEYNET, Denis (2006). “L'automòbil és irracional”. A: *Objectiu dereixement*; Barcelona: Leqtor.
- CLIMENT, Eliseu T. (dir.) (2009), *Participar: Com incidir en les decisions que afecten el territori*; València: Institut del Territori / Edicions Tres i Quatre.
- CONDORCET, M.-J.-A.-N. de (1970 [1794]). *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*; Paris: Vrin.
- CONSELL ASSESSOR PER AL DESENVOLUPAMENT SOSTENIBLE (2009), “Reptes per a la Sostenibilitat de Catalunya, Declaració del Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible”, Setmana del CADS (14-16 d'octubre del 2009). Barcelona: Generalitat de Catalunya.

COSTANZA, Robert; FISHER, Brendan; S. ALI, *et al.* (2007). “Quality of life: An approach integrating opportunities, human needs, and subjective well-being”, *Ecological Economics* 61: 2-3, març, p. 267-276 (descarregable a <http://www.uvm.edu>).

CSIKSZENTMIHALYI, Mihalyi (2008 [1990]). *Flow: The Psychology of Optimal Experience*; Nova York: Harper.

DAVIES, Paul; GRIBBIN, John (1992). *The Matter Myth*; Londres: Penguin.

DEPARTAMENT DE MEDI AMBIENT I HABITATGE DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA (2009). *2026.CAT: Estratègia per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya*. (Document de treball descarregable a www.2026.cat).

DE SOUSA SANTOS, Boaventura (2005). *Foro Social Mundial*; Barcelona: Icaria.

DIAMOND, Jared (2005). *Collapse: How Societies Choose to Fail or Survive*, Londres: Penguin

DIENER, E.; SELIGMAN, M.E.P. (2004). “Beyond money: Toward an economy of well-being”, *Psychological Science in the Public Interest*, 5, p. 1-31.

DURNING, Alan Thein (1992). *How Much is enough?*; Londres: Earthscan.

EASTERLIN, Richard (2008). *Growth Triumphant: The 21st Century in Historical Perspective*; Ann Arbor: University of Michigan.

EINSTEIN, Albert (2005). *Física i realitat i altres escrits filosòfics*; Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum.

FISCHER, Andy (2002). *Radical Ecopsychology*; Albany: State University of New York Press.

FOLCH, Ramon (1977). *Sobre ecologismo y ecología aplicada*, Barcelona: Ketres.

FLAVIN, Christopher (2010). “Prefaci”. A: WORLDWATCH INSTITUTE (2010). (Erik Assadourian, cur.). *L'estat del món 2010: La transformació de les cultures. El pas del consumisme a la sostenibilitat*; Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya, p. xvii-xix.

FRANKL, Viktor (1985 [1949]). *Man's Search for Meaning*; Nova York: Washington Square Press.

FROMM, Erich (1966). “The Psychological Aspects of the Guaranteed Income”, descarregable a www.erich-fromm.de.

— (1974 [1956]). *L'art d'estimar*; Barcelona: Edicions 62.

— (1974). *The Anatomy of Human Destructiveness*; Londres: Pimlico.

— (1997 [1976]). *To Have or to Be?*; Londres: Continuum.

FUNDACIÓ TERRA (2008). *La hora 11: Guía para la acción en la penúltima hora*; Barcelona: Fundació Terra.

- GABRIEL, Yiannis; LANG, Tim (2006). *The Unmanageable Consumer*; Londres: Sage.
- GANDHI, Mohandas K. (1982 [1927-29]). *An Autobiography: Or the Story of my Experiments with Truth*, Londres: Penguin.
- (1997 [1938]). *Hind Swaraj*; Cambridge: Cambridge University Press.
- GALLIS, Helene (2010). “El moviment de l’Slow Food (Menjar lent)”. A: WORLDWATCH INSTITUTE (2010). (Erik Assadourian, cur.). *L’estat del món 2010: La transformació de les cultures. El pas del consumisme a la sostenibilitat*; Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya, p. 183.
- GARDNER, Gary (2001). “Accelerating the Shift to Sustainability”. A: Worldwatch Institute (2001). *State of the World Report 2001*; Nova York: Norton.
- GLACKEN, Clarence J. (1967). *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, Los Angeles: University of California Press.
- GOLEMAN, Daniel (cur. 1997). *Healing Emotions*, Boston: Shambhala.
- (2000). *Intel·ligència emocional*, Barcelona: Kairós.
- (2007). *Intel·ligència social*, Barcelona: Kairós.
- GYATSO, Tenzin (14^è Dalai Lama, 2000). *Ancient Wisdom, Modern World: Ethics for a New Millennium*; Londres: Abacus.
- HAWKEN, Paul (2007). *Blessed Unrest: How the Largest Social Movement in History is Restoring Grace, Justice and Beauty to the World*; Nova York: Penguin.
- HEINBERG, Richard (2009). *Searching for a Miracle*; San Francisco: The International Forum on Globalization / Post Carbon Institute.
- HOPKINS, Rob (2008). *The Transition Handbook*; Green Books, Totnes.
- ILlich, Ivan (1973). *Tools for Conviviality*; Nova York: Harper and Row.
- (PIGEM, Jordi, cur., 2009). *Textos escollits*; València: Tres i Quatre.
- INGLEHART, Ronald (1997). *The Silent Revolution*; Princeton: Princeton University Press.
- INGLEHART, Ronald; KLINGEMANN, Hans-Dieter (2000). “Genes, Culture, Democracy and Happiness”. A: DIENER, Ed; SUH, Eunkook. *Culture and Subjective Well-being*; Cambridge: The MIT Press.
- INGLEHART, Ronald; WELZEL, Christian (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy*; Cambridge: Cambridge University Press.
- INTERNATIONAL UNION FOR THE CONSERVATION OF NATURE (IUCN) ETHICS SPECIALIST GROUP, BIOSPHERE ETHICS PROJECT (2007). *On Ethics and Extinction*, informe del taller a Windblown Hill, Illinois, USA, 11-14 de setembre.

- JACKSON, Tim (2007). "Where on Earth will it End —Consumerism as Theodicy", *Sofia* 85, p. 5-9.
- (2008). "El repte dels estils de vida sostenibles". A: WORLDWATCH INSTITUTE (2008).
- (2009). *Prosperity without Growth*; Londres: Earthscan.
- JENKINS, T.N. (1998). "Economics and the environment: a case of ethical neglect", *Ecological Economics* 26, p. 151-163.
- JUNG, Carl Gustav (1989 [1961]). *Memories, Dreams, Reflections*; Nova York: Random House.
- KASSER, Tim (2002). *The High Price of Materialism*; Cambridge: The MIT Press.
- (2007). "Values and Prosperity". Text presentat a la Sustainable Development Commission, descarregable a www.sd-commission.org.uk.
- KIDNER, David W. (2001). *Nature and Psyche*; Albany: State University of New York Press, 2001.
- KNITTER, Paul; MUZAFFAR, Chandra (2003). *Subverting Greed*; Maryknoll (Nova York): Orbis.
- KOHLBERG, Lawrence (1981). *The Philosophy of Moral Development (Essays on Moral Development, vol. I)*; San Francisco: Harper and Row.
- KÜNG, Hans (1991). *Proyecto de una ética mundial*; Madrid: Trotta.
- LADUKE, Winona (1994). *Learning from Native Peoples*; Great Barrington: E. F. Schumacher Society.
- LASCH, Christopher (1979). *The Culture of Narcissism*; Nova York: Norton.
- (1984). *The Minimal Self*; Nova York: Norton.
- LATOUCHE, Serge (2009). *Petit tractat del decreixement serè*; València: Tres i Quatre.
- (2010). "Creem un moviment de decreixement". A: WORLDWATCH INSTITUTE (2010). (Erik Assadourian, cur.). *L'estat del món 2010: La transformació de les cultures. El pas del consumisme a la sostenibilitat*; Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya. p. 181-182.
- LAYARD, Richard (2005). *Happiness: Lessons from a New Science*; Londres: Penguin.
- LERNER, Michael (1997). *The Politics of Meaning*; Nueva York: Perseus.
- (2000). *Spirit Matters*, Charlottesville (Virginia): Hampton Roads.
- LEVIN, David M. (curador, 1987). *Pathologies of the Modern Self: Postmodern Studies on Narcissism, Schizophrenia and Depression*; Nueva York y Londres: New York University Press.
- (1988). *The Opening of Vision: Nihilism and the Postmodern Situation*; Londres: Routledge.

- LÉVI-STRAUSS, Claude (2001 [1978]). *Myth and Meaning*, Londres: Routledge.
- LIPOVETSKY, Gilles (1987). *El imperio de lo efímero: La moda y su destino en las sociedades modernas*, Barcelona: Anagrama.
- LOY, David (1988). *Nonduality: A Study in Comparative Philosophy*; New Haven: Yale University Press.
- (1993). “Indra’s Postmodern Net”, *Philosophy East and West*, 43:3, juliol, p. 481-510.
- (1996). *Lack and Transcendence*, New Jersey: Humanities Press.
- (2002). *A Buddhist History of the West: Studies in Lack*, Albany: State University of New York Press.
- (2008). “The Three Poisons, Institutionalized”. A: LOY, D. *Money, Sex, War, Karma*; Boston: Wisdom, p. 87-94.
- MANDER, Jerry (1992). *In the Absence of the Sacred*; San Francisco: Sierra Club.
- (2007). *Manifesto on Global Economic Transitions*; San Francisco: The International Forum on Globalization.
- MARAGALL, Joan (1947). *Obres Completes*, Barcelona: Selecta.
- MARGALEF, Ramon (1973). “Ecological theory and prediction in the study of the interaction between man and the rest of the biosphere”, *Ökologie und Lebensschutz in internationaler Sicht*, Freiburg: Rombach, p. 307-353.
- (1980). *La biosfera: entre la termodinámica y el juego*, Barcelona: Omega.
- MARX, Karl (1984 [1844]). *Manuscritos: Economía y filosofía*; Madrid: Alianza.
- MASLOW, Abraham (1968). *Towards a Psychology of Being*; Princeton: Van Nostrand.
- (1993 [1971]). *The Farther Reaches of Human Nature*; Nova York: Penguin.
- (1998). *Maslow on Management*; Nova York: John Wiley and Sons.
- MAYOR FARGUELL, Xavier; QUINTANA LOZANO, Vanesa; BELMONTE ZAMORA, Ricard (2005). *Aproximació a la petjada ecològica de Catalunya*: Barcelona, generalitat de Catalunya, CADS. (Documents de recerca, 7).
- McKENDRICK, Neil; BREWER, John, i PLUMB, J.H. (1982). *The Birth of a Consumer Society*; Londres: Europa Publications.
- MEADOWS, Donella (1992). “There are Limits to Growth, but no Limits to Love”, 30 d’abril, reproduït a www.sustainer.org.
- (1995). “An Early Morning Conversation with Gandhi”, 30 de novembre, reproduït a www.sustainer.org.
- (1997). “Places to Intervene in a System”, *Whole Earth Catalogue*, hivern, p. 78-84, reproduït a www.sustainer.org.
- (2009). “Leverage Points—Places to Intervene in a System”. A: *Thinking in Systems*; Londres: Earthscan, p. 145-165.

- MEADOWS, Donella; RANDERS, Jorgen; MEADOWS, Dennis (2005). *Limits to Growth: The 30-year Update*; Londres: Earthscan.
- MERKEL, Jim (2005). *Simplicidad radical*; Barcelona: Fundació Francesc Ferrer i Guàrdia.
- MORIN, Edgar (2008). *El año I de la era ecológica*; Barcelona: Paidós.
- NAESS, Arne (1974). *Gandhi and Group Conflict*.
 — (1989). *Ecology, Community and Lifestyle*; Cambridge: Cambridge University Press.
 — (1995). “Self-realization: An Ecological Approach to Being in the World”. A: *Sessions* (1995). p. 225-239.
 — (2002). *Life's Philosophy: Reason and Feeling in a Deeper World*; Athens (Georgia): The University of Georgia Press.
- NAHT HAHN, Thich (1991). *Peace is Every Step*; Nova York: Bantam.
- NASR, Seyyed Hossein (1999). *The Spiritual and Religious Dimensions of the Environmental Crisis*, Londres: The Temenos Academy.
- NEW ECONOMICS FOUNDATION (2008). *Five Ways to Well-Being*. Informe descarregable a www.neweconomics.org.
 — (2009a). *The Happy Planet Index 2.0*. Informe descarregable a www.neweconomics.org.
 — (2009b). *The Great Transition*. Informe descarregable a www.neweconomics.org.
 — (2009c). *A Bit Rich*, informe descarregable a www.neweconomics.org.
 — (2010). *Growth isn't possible*. Informe descarregable a www.neweconomics.org.
- NOVO, María (2010). *Despacio, despacio*; Barcelona: Obelisco.
- O'NEILL, John; HOLLAND, Alan; LIGHT, Andrew (2008). *Environmental Values (Routledge Introductions to Environment Series)*; Londres i Nova York: Routledge.
- ORR, David (1996). “Slow Knowledge”, *Resurgence* 179, p. 30-32.
- PANIKKAR, Raimon (2005). “La Terra és viva, la matèria és viva”, entrevista de Jordi Pigem, *El Temps / Ambiental* 100, 5 d'abril, p. 14-17.
 — (2009). *Mística: Plenitud de vida (Opera Omnia Raimon Panikkar, vol. I/1)*; Barcelona: Fragmenta.
 — (2010). “L'altre forma part de nosaltres”, a *Pluralisme i interculturalitat (Opera Omnia Raimon Panikkar, vol. VI/1)*; Barcelona: Fragmenta.
- PATEL, Raj (2008). *Obesos y famélicos: El impacto de la globalización en el sistema alimentario mundial*; Barcelona: Los libros del lince.
 — (2009). *The Value of Nothing*; Londres: Portobello Books.
- PEREJAUME (2006). *L'obra i la por*; Barcelona: Galaxia Gutenberg / Cercle de Lectors.

- PETRINI, Carlo (2007). *Buono, pulito e giusto. Principi di nuova gastronomia*; Torí: Einaudi.
- PIGEM, Jordi (2004). “Arne Naess, dels cims a l’ecologia profunda”, *El Temps* 1029, 2 de març, p. 68.
- (2007). *El pensament de Raimon Panikkar: Interdependència, pluralisme, interculturalitat*, Barcelona: Institut d’Estudis Catalans.
- (2009). *Bona crisi: Cap a un món postmaterialista*; Badalona: Ara Llibres.
- RIECHMANN, Jorge (2009). *La habitación de Pascal: Ensayos para fundamentar éticas de suficiencia y políticas de autocontención*; Madrid: Los libros de la catarata.
- RITZER, George (2010). *Enchanting a Disenchanted World* (3a edició, revisada); Thousand Oaks (California): Pine Forge Press.
- ROCKSTRÖM, Johan; W. STEFFEN, K.; NOONE, [et al.] (2009). “Planetary Boundaries: Exploring the safe operating space for humanity”, *Ecology and Society* 14(2), p 32 (desembre). També a www.stockholmresilience.org.
- ROSZAK, Theodore (2001). *The Voice of the Earth*; Grand Rapids: Phanes.
- RUBIN, Jeff (2009). *Why your World is About to Get a Whole Lot Smaller*; Londres: Virgin.
- RUSSELL, Bertrand (1963). *Mysticism and Logic*; Londres: Unwin.
- SAHLINS, Marshall (2008). *The Western Illusion of Human Nature*; Chicago: Prickly Paradigm Press.
- SCHRÖDINGER, Erwin (1980 [1944]). *What is Life? Mind and Matter*; Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- SCHUMACHER, Ernst F. (1974). *Small is Beautiful*; Londres: Abacus.
- SCHWEITZER, Albert (1931). *Aus meinem Leben und Denken*; Leipzig: Meiner.
- SEMPERE, Joaquim (2009). *Mejor con menos: Necesidades, explosión consumista y crisis ecológica*; Barcelona: Los libros del lince.
- SESSIONS, George (cur., 1995). *Deep Ecology for the 21st Century*; Boston: Shambhala.
- SHELLENBERGER, Michael; NORDHAUS, Ted (2004). “The Death of Environmentalism: Global Warming Politics in a Post-Environmental World”, <www.thebreakthrough.org>.
- SHERRARD, Philip (1987). *The Rape of Man and Nature*, Ipswich: Golgonooza.
- (1992). *Human Image, World Image*, Ipswich: Golgonooza.
- SHIVA, Vandana (2010). *Terra*; València: Tres i Quatre.
- SKUTNABB-KANGAS, Tove (2000). *Linguistic Genocide in Education —or Worldwide Diversity and Human Rights?*; Mahwah (New Jersey): Lawrence Erlbaum Associates.

SMIL, Vaclav (2005). *Energy at the Crossroads: Global Perspectives and Uncertainties*; Cambridge: The MIT Press.

STANLEY, John; LOY, David R.; GYURME DORJE (cur., 2009). *A Buddhist Response to the Climate Emergency*; Boston: Wisdom Publications.

STERN, Daniel (2004). *The Present Moment in Psychotherapy and Everyday Life*; Nova York: Norton.

SURROCA, Joan (2009). *Com salvar-nos amb el planeta*; Girona: Comissió Agenda Latinoamericana.

TERRADAS, Jaume (1977). "Un ventall d'opcions polítiques". A: *Converses sobre la noosfera*; Barcelona: Amics de les Nacions Unides.

TERRICABRAS, Josep-Maria (2005). "Pròleg" a BINDÉ (2005).

THIRSK, Joan (1978). *Economic Policy and Projects: The Development of a Consumer Society in Early Modern England*; Oxford: Clarendon Press.

THOREAU, Henry David (2009). *Henry David Thoreau: Textos essencials*, a cura d'Antonio Casado da Rocha; València: Tres i Quatre.

TOLLE, Eckhart, (1999). *The Power of Now*, Londres: Hodder and Stoughton. (N'hi ha traducció catalana: *El poder de l'ara*; Barcelona: Viena, 2009.)

— (2003). *Stillness Speaks*; Londres: Hodder & Stoughton. (N'hi ha traducció catalana: *El silenci parla*; Barcelona: Viena, 2007.)

— (2005). *A New Earth*; Londres: Penguin. (N'hi ha traducció catalana: *Un nou món, ara*; Barcelona, Plaza y Janés, 2006.)

TORRADEFLOT, Francesc (cur., 2002). *Diàleg entre religions: Textos fonamentals*; Madrid: Trotta, 2002.

TRAINER, Ted (2007). *Renewable Energy Cannot Sustain a Consumer Society*; Nova York: Springer.

TWENGE, Jean M. (2007). "The Age of Anxiety? Birth Cohort Change in Anxiety and Neuroticism". *Journal of Personality and Social Psychology*, 79:6, p. 1007-1021.

VEBLEN, Thorstein (1975 [1899]). *The Theory of the Leisure Class*; Nova York: Kelley.

WALKER, Brian, C. S. HOLLING, S. R. CARPENTER; A. KINZIG (2004). "Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems". *Ecology and Society* 9(2): 5, descarregable a www.ecologyandsociety.org.

WALLACE, Robert M. (1990). "Translator's Introduction". A: BLUMENBERG, Hans, *The Genesis of the Copernican World*, Cambridge: The MIT Press.

WANN, David (2007). *Simple Prosperity: Finding Real Wealth in a Sustainable Lifestyle*; Nova York: St. Martin's Press.

- WEBER, Max (1995 [1919]). *Wissenschaft als Beruf*; Ditzingen: Reclam.
- WHITE, Lynn, Jr. (1967). "The historical roots of our ecologic crisis". *Science* 155, p. 1203-1207.
- WIGNER, Eugene (1970). *Symmetries and Reflections: Scientific Essays*; Cambridge (Mass.): The MIT Press.
- WILKINSON, Richard, i PICKETT, Kate (2009). *The Spirit Level*; Londres: Allen Lane.
- WILSON, Edward O. (1984). *Biophilia*; Cambridge: Harvard University Press.
- WORLD COMISSION ON ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT (1987). *Our Common Future*; Oxford: Oxford Paperbacks.
- WORLDWATCH INSTITUTE (2001). *State of the World Report 2001*; Nova York: Norton.
- INSTITUTE (2008). (Gary GARDNER i Thomas PRUGH, cur.). *L'estat del món 2008: Innovacions per a una economia sostenible*; Barcelona: Angle/Unescocat.
- (2010). (Erik Assadourian, cur.). *L'estat del món 2010: La transformació de les cultures. El pas del consumisme a la sostenibilitat*; Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya.
- WORLD WILDLIFE FUND (2008). *Living Planet Report 2008*; Gland (Suïssa): WWF.
- ZOJA, Luigi (1995). *Growth and Guilt*; Londres: Routledge.

Índex onomàstic

- Aristòtil 15, 43, 44, 75
Bauman, Zygmunt 29, 58
Benet XVI 16
Benjamin, Walter 44
Bernat de Claravall 75
Berry, Thomas 53
Berry, Wendell 37
Boff, Leonardo 43
Boulding, Kenneth 23
Campbell, Colin (geòleg) 21
Campbell, Colin (sociòleg) 35
Camus, Albert 42, 74
Cheynet, Denis 67
Condorcet, M.-J.-A.-N. de 43
Coromines, Joan 22
Crévaux, Jules 41
Crutzen, Paul 23
Dawkins, Richard 42
Dayton, Paul 18
Descartes, René 37
Easterlin, Richard 29
Einstein, Albert 70, 75
Eldredge, Niles 28
Flavin, Christopher 16
Forrester, Jay 24
Francesc d'Assís 43
Franklin, Benjamin 11
Frankl, Viktor 39
Freud, Sigmund 39
Fromm, Erich 13, 14, 31, 37, 55, 72, 73
Gabriel, Yiannis 36
Galileu Galilei 44
Gandhi, Mohandas K. 60, 63, 65, 68, 73, 76, 78
Goetz, Stephan 63
Goleman, Daniel 43, 70, 73
Gould, Stephen Jay 28
Grandville (Jean Ignace Isidore Gérard) 44
Gyatso, Tenzin (14è Dalai Lama) 32, 78
Hawken, Paul 18, 51
Illich, Ivan 45, 67, 68, 69

Inglehart, Ronald 31, 48, 49, 50
 Jackson, Tim 33
 Jevons, William Stanley 23
 Jonas, Hans 58
 Jung, Carl Gustav 37
 Keynes, John Maynard 60, 62
 King, Martin Luther 11, 73
 Knitter, Paul 43
 Kohlberg, Lawrence 50
 Kuhn, Thomas 25
 LaDuke, Winona 69
 Lang, Tim 36
 Lasch, Christopher 36
 Latouche, Serge 16, 27, 28
 Lee, Richard 40
 Lerner, Michael 43, 74
 Lévi-Strauss, Claude 71
 Loy, David 39, 78
 Maathai, Wangari 18
 Maragall, Joan 61, 70, 72, 73, 75, 76
 Margalef, Ramon 13, 58
 Marx, Karl 72
 Maslow, Abraham 49, 50, 72, 73
 McArthur, Margaret 40
 McCarthy, Frederick 40
 Meadows, Dennis 18, 57
 Meadows, Donella 18, 24, 25, 57, 72,
 73
 Morin, Edgar 74
 Mühlhäusler, Peter 64
 Naess, Arne 59, 73, 77
 Nagarjuna 61
 Nasr, Seyyed Hossein 45
 Newton, Isaac 22
 Nhat Hanh, Thich 17
 Nordhaus, Ted 19
 Ochola, Macleord Baker 26
 Ochwiay, Bianco 37
 Panikkar, Raimon 14, 43, 61, 77
 Pareto, Vilfredo 22
 Patel, Raj 70
 Perejaume 75
 Picasso, Pablo 71
 Pico della Mirandola, Giovanni 43
 Platón 43, 44, 75
 Randers, Jorgen 18, 57
 Riechmann, Jorge 67, 72
 Ritzer, George 40
 Röckstrom, Johan 20
 Roy, Arundhati 53
 Rupasingha, Anil 63
 Ruskin, John 63
 Russell, Bertrand 74
 Sahlins, Marshall 40, 41, 42
 Schrödinger, Erwin 19, 85
 Schumacher, Ernst Fritz 11, 13, 57,
 62, 66
 Schweitzer, Albert 76
 Sessions, George 59
 Shellenberger, Michael 19
 Sherrard, Philip 43, 45
 Smil, Vaclav 31
 Smith, Adam 15, 22, 37
 Stern, Daniel 70
 Sun Zi 42
 Surroca, Joan 27
 Teresa d'Àvila 43
 Terradas, Jaume 13
 Terricabras, Josep-Maria 15
 Thoreau, Henry David 65
 Thurman, Howard 53
 Tolle, Eckhart 45
 Trainer, Ted 17
 Twenge, Jean 36
 Valéry, Paul 15
 Veblen, Thorstein 46
 Wallace, Robert M. 39
 Waskow, Arthur 43
 Weber, Max 40, 75
 Welzel, Christian 48, 49, 50
 White, Lynn 43
 Wigner, Eugene Paul 19
 Wilde, Oscar 11

Annexos

Annex 1

Els valors implícits a la Carta de la Terra

L'any 1987, la Comissió de Medi Ambient i Desenvolupament de Nacions Unides va demanar l'elaboració d'una nova Carta Magna que establis els principis d'una societat sostenible. Això va donar lloc, durant més de deu anys, al procés de consulta més obert i participatiu que mai hagi generat una declaració internacional d'aquesta magnitud. Van aportar-hi propostes i revisions centenars d'organitzacions de la societat civil i milers de persones d'arreu del món, procedents entre d'altres del món polític, empresarial i acadèmic. L'*Earth Charter* o Carta de la Terra es va presentar el juny de l'any 2000 a l'Haia, i des d'aleshores ha anat rebent el suport de milers d'organitzacions de tots els àmbits. Mentre s'espera que el seu text sigui aprovat oficialment per Nacions Unides, compta ja amb el suport de la UNESCO.

Una iniciativa que mereix destacar-se en aquets sentit és la del mestre mallorquí Guillem Ramis i Moneny, que junt amb d'altres educadors i des del programa *Vivim Plegats* va elaborar diverses adaptacions infantils i juvenils de la Carta de la Terra per al seu ús en escoles (a partir dels tres anys d'edat). Entre els anys 2000 i 2004 una vuitantena d'escoles de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera van participar en aquest projecte, que també s'ha endegat en altres indrets.

A continuació reproduïm una selecció dels passatges de la Carta de la Terra més directament rellevants per a una cultura de la sostenibilitat. (A www.earth-charterinaction.org se'n pot descarregar el text complet en català, i també en una cinquantena d'altres idiomes.)

Extractes de la Carta de la Terra

Preàmbul

Estem en un moment crític de la història de la Terra, en el qual la humanitat ha d'escollir el seu futur. [...] és imperatiu que nosaltres, els pobles de la Terra, declarem la nostra responsabilitat els uns vers els altres, vers la gran comunitat de vida i vers les generacions futures.

[...] La Terra, la nostra llar

La Humanitat és part d'un immens univers en evolució. La Terra, la nostra llar, és plena d'una singular comunitat de vida. [...] La protecció de la vitalitat, la diversitat i la bellesa de la Terra és un deure sagrat. [...]

Els reptes futurs

L'elecció és nostra: crear una societat global per tenir cura de la Terra i els uns dels altres o arriscar-nos a destruir-nos nosaltres mateixos i la diversitat de la vida. Els nostres valors, institucions i formes de vida necessiten canvis fonamentals. Hem d'adornar-nos que, una vegada satisfetes les necessitats bàsiques, el desenvolupament humà significa primordialment ser més, no tenir més. [...]

Responsabilitat universal

Per portar a terme aquestes aspiracions, hem de prendre la decisió de viure amb un sentit de la responsabilitat universal i d'identificar-nos amb la comunitat terrestre global, així com amb les comunitats locals. [...] L'esperit de solidaritat humana i d'afinitat amb tota la vida s'enforteix quan vivim amb reverència davant el misteri de l'ésser, amb gratitud pel regal de la vida i amb humilitat pel que fa al lloc que ocupa l'ésser humà en la natura.

Necessitem urgentment una visió compartida dels valors bàsics que donin un fonament ètic a la comunitat mundial emergent. Per tant, junts i amb esperança, afirmem els principis interdependents següents per a un sistema de vida sostenible [...].

Principis

I. Respecte i cura de la comunitat de la vida

1. Respectar la Terra i la vida en tota la seva diversitat

a) Reconèixer que tots els éssers són interdependents i que tota forma de vida té valor, independentment de la seva utilitat per als éssers humans. [...]

2. Tenir cura de la comunitat de la vida amb enteniment, compassió i amor [...]

3. Construir societats democràtiques que siguin justes, participatives, sostenibles i pacífiques [...]

4. Preservar els fruits i la bellesa de la Terra per a les generacions presents i futures

a) Reconèixer que la llibertat d'acció de cada generació està condicionada per les necessitats de les generacions futures.

b) Transmetre a les generacions futures valors, tradicions i institucions que fomentin la prosperitat a llarg termini de les comunitats humanes i ecològiques de la Terra.

Per complir aquests quatre compromisos generals, cal:

II. Integritat ecològica

5. Protegir i restaurar la integritat dels sistemes ecològics de la Terra, amb especial atenció a la diversitat biològica i als processos naturals que sustenten la vida.

[...] *b)* Establir i salvaguardar reserves viables de la natura i la biosfera, incloent-hi terres verges i zones marines, per protegir els sistemes de suport a la vida de la Terra, mantenir la biodiversitat i preservar la nostra herència natural.

c) Promoure la recuperació de les espècies i els ecosistemes en perill.

d) Controlar i eradicar els organismes exògens o genèticament modificats que siguin perjudicials per a les espècies autòctones i el medi ambient, i prevenir la introducció d'aquests organismes perjudicials. [...]

6. Evitar danys com a millor mètode de protecció ambiental i, quan els coneixements són limitats, procedir amb precaució.

[...] *b)* Exigir les proves pertinents a aquells que argumentin que una activitat proposada no causarà danys significatius i fer que les parts implicades siguin responsables dels danys ambientals.

c) Assegurar que la presa de decisions prevegi les conseqüències acumulatives, a llarg termini, indirectes, d'ampli abast i globals, de les activitats humanes. [...]

7. Adoptar models de producció, consum i reproducció que salvaguardin les capacitats regeneratives de la Terra, els drets humans i el benestar comú.

[...] *d)* Assimilar tots els costos ambientals i socials dels béns i serveis en el preu de venda i possibilitar que els consumidors puguin identificar els productes que compleixin les normes socials i ambientals més altes. [...]

f) Adoptar estils de vida que posin èmfasi en la qualitat de vida i la suficiència material en un món finit.

8. Impulsar l'estudi de la sostenibilitat ecològica i promoure l'intercanvi obert i una àmplia aplicació dels coneixements adquirits.

[...] *b)* Reconèixer i preservar el coneixement tradicional i la saviesa espiritual en totes les cultures que contribueixen a la protecció ambiental i el benestar humà. [...]

III. Justícia social i econòmica

9. Eradicar la pobresa com un imperatiu ètic, social i ambiental [...]

12. Defensar el dret de tothom, sense discriminació, a un entorn natural i social que fomenti la dignitat humana, la salut física i el benestar espiritual, amb especial atenció als drets dels pobles indígenes i les minories.

[...] b) Afirmar el dret dels pobles indígenes a la seva espiritualitat, coneixements, terres i recursos, i a les seves pràctiques vinculades a una forma de vida sostenible.

c) Honrar i donar suport als joves de les nostres comunitats, i capacitar-los per exercir el seu paper essencial en la creació de societats sostenibles.

d) Protegir i restaurar llocs rellevants amb significat cultural i espiritual.

IV. Democràcia, no-violència i pau

[...] 15. Tractar tots els éssers vius amb respecte i consideració

a) Prevenir la crueltat amb els animals que encara es mantingui en les societats humanes, i protegir-los del patiment. [...]

El camí cap endavant

Com mai abans en la història, el destí comú ens crida a buscar un nou començament. [...]

Això requereix un canvi de mentalitat i de cor. Requereix un nou sentit de la interdependència global i responsabilitat universal. Hem de desenvolupar i aplicar imaginativament la visió d'una forma de vida sostenible en els àmbits local, nacional, regional i global. La nostra diversitat cultural és una preciosa herència, i les diferents cultures trobaran les seves formes pròpies per concretar aquesta visió. [...]

Que el nostre sigui un temps que es recordi pel despertar a una nova reverència per la vida, la ferma resolució per aconseguir la sostenibilitat, i l'acceleració en la lluita per la justícia, la pau i la joiosa celebració de la vida.

Annex 2

Manifest pel compromís de les religions per un món sostenible

L'Associació UNESCO per al Diàleg Interreligiós (integrada dins d'Unescocat – Centre UNESCO de Catalunya) va presentar a Barcelona el desembre de 2009 el següent *Manifest pel compromís de les religions per un món sostenible*. Després de constatar “signes alarmants de desequilibri progressiu del medi ambient” com el canvi climàtic, l'increment de les desigualtats, l'empobriment de la biodiversitat i els problemes ambientals derivats de la cria d'animals per al consum, el Manifest declara:

Considerem que...

1. El respecte al medi ambient és un **deure ètic** de primer ordre en tant que els éssers humans no només *vivim de* la naturalesa sinó que **som naturalesa**, i la seva degradació i destrucció és també la nostra.
2. La terra i la naturalesa són també com una **Mare vivent que ens empara i guareix** el cos, la ment i l'esperit. D'ella venim i per tant tots som germans: les plantes, els animals, els éssers humans.
3. Tots els éssers vius són un reflex del Misteri. Per això, la pràctica de l'amor i de la no-violència, principis centrals de tota moral religiosa, **no pot contemplar cap discriminació per raó d'espècie**, sinó que ha de portar a la defensa inequívoca dels drets de tot ésser viu.
4. Tot el que hi ha de negatiu i malalt en la nostra vida s'origina sempre a partir de la desharmonia. En conseqüència, cal que coneguem les lleis de la naturalesa i ens hi harmonitzem per tal de poder **viure en equilibri i en comunió** amb tot el que existeix.
5. La pèrdua d'un horitzó transcendent de la vida que caracteritza les societats industrialitzades és en bona part deguda al **divorci entre natura i espiritualitat**. Això comporta greus conseqüències tant per a la natura, que queda així desposseïda de la seva sacralitat i exposada a la seva explotació irracional, com per a l'espiritualitat mateixa, que queda privada d'una de les seves fonts més fecundes.
6. L'explotació que el Nord fa dels recursos naturals en benefici propi constitueix una **apropiació escandalosa i immoral** d'uns béns, els de la Terra, que són patrimoni de tots.

7. Les accions i pensaments humans no han d'estar limitats a la vida actual, ja que tenen unes repercussions per a tot el planeta, per a totes les espècies, i per a tots els éssers humans actuals i els de les properes generacions, de les quals no ens podem desentendre.
8. Optar per tenir fonts d'energia alternatives, per aliments biològics i pel comerç just **no és un luxe sinó una necessitat**, el cost de la qual és assumible per bona part de la nostra població tan sols amb un canvi de prioritats, per tal de caminar vers un consum responsable.
9. La felicitat dels homes i les dones no depèn d'un consum cada cop més gran de tota mena de béns, sinó que està més relacionada amb **l'alliberament envers els béns materials**.
10. És urgent substituir el benestar material que prioritza la nostra societat pel **progrés social i comunitari** de tothom, per tal de crear una societat més sostenible i més justa i solidària amb els més desfavorits.

I demanem...

a les autoritats responsables de les diverses tradicions religioses presents a Catalunya i també als seus fidels que, entre tots, siguem capaços de:

1. Educar en el ser i no en el consumir
 - Optar per reduir el nostre consum i que sigui just i sostenible, especialment pel que fa a la nostra dieta i als productes més habituals. Posar-ho en pràctica en totes les institucions, plataformes, reunions, trobades, celebracions...
 - Treballar per una educació dels infants i joves orientada a formar-los en un esperit crític envers la societat de consum.
2. Treballar per una **educació espiritual compromesa amb l'equitat i la justícia** en tots els àmbits de la nostra vida: social, laboral i familiar, i també a nivell global pels més desfavorits.
 - Comprometre's a exercir una solidaritat que doni fruits comunitaris, que sigui crítica i denunciï les necessitats que els governs, a qualsevol nivell, estan obligats a cobrir.
 - Revisar què se'n fa dels estalvis i del patrimoni de les pròpies organitzacions i optar per una banca o gestió ètica.

3. Promoure una ètica d'estalvi de recursos naturals.
 - Utilitzar paper reciclat en totes les nostres comunicacions escrites.
 - Començar a substituir progressivament el subministrament energètic dels diferents locals i llocs de culte per fonts d'energia netes i sistemes de ventilació naturals i ecològics.
 - Optar per l'ús del transport públic o no contaminant en els desplaçaments urbans i interurbans en la mesura que sigui possible.
4. **Incloure la responsabilitat ecològica** en les diverses prèdiques, declaracions i documents, per tal que tots els fidels prenguem consciència de la nostra responsabilitat en la cura de l'entorn.
5. Transmetre a les instàncies governamentals la nostra preocupació a fi que aquestes duguin a terme polítiques reals de sostenibilitat. **Denunciar públicament** les accions que són ambientalment insostenibles.

Publicacions del Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya (CADS)*

Amb l'objectiu de difondre el coneixement i la sensibilització sobre el desenvolupament sostenible, el CADS disposa d'un pla editorial que consta de diverses col·leccions:

Monografies del CADS

Informes periòdics i altres documents de rellevància, elaborats pel CADS.

Aportacions a l'Agenda 21 de Catalunya. El compromís de Catalunya per a un futur sostenible. Fase d'informació (febrer-juny 2001).

Informe sobre l'evolució de l'estat del medi ambient a Catalunya. 1 (aire, aigües continentals i residus).

Informe sobre l'evolució de l'estat del medi ambient a Catalunya. 2 (Litoral, Biodiversitat, Sòl i territori).

Papers de Sostenibilitat

Documents de referència sobre desenvolupament sostenible.

Núm. 1. *Governança sostenible. Aspectes institucionals i de procediment de la sostenibilitat a la Unió Europea. Fòrum Consultiu Europeu sobre Medi Ambient i Desenvolupament Sostenible.*

Núm. 2. *Governance for Sustainable Development. Barcelona Workshop, April 18-19, 2002.*

Núm. 3. *Estratègia de la Unió Europea per a un Desenvolupament Sostenible.*

Núm. 4. *D'una Terra a un món. Recapitulació de la Comissió Mundial sobre el Medi Ambient i el Desenvolupament.*

Núm. 5. *Strategies for Sustainable Development. Roles & Responsibilities along the Global-local Axis. Barcelona Workshop. June 12-13, 2003. (text en anglès)*

Núm. 6. *Principis directors per al desenvolupament territorial sostenible del continent europeu. Consell d'Europa.*

* Llista de les publicacions del CADS actualitzada el 20 de juliol de 2010

Núm. 7. *Institutions for Sustainable Development. Institucions per al Desenvolupament Sostenible. Barcelona Workshop. June 14-14, 2004.*

Núm. 8. CONSELL D'EUROPA. *Conveni Europeu del Paisatge.*

Núm. 9. *Documents de la Conferència sobre el Conveni Europeu del Paisatge en ocasió de la seva entrada en vigor: Estrasburg, 17 de juny de 2004.*

Núm. 10. *Orientacions bàsiques per a la sostenibilitat del turisme europeu. Comunicació de la Comissió al Consell, al Parlament Europeu, al Comitè Econòmic i Social i al Comitè de les Regions.*

Núm. 11. *Directiva marc de l'aigua de la Unió Europea.*

Núm. 12. TORRES i GRAU, Pere. *Governança per al desenvolupament sostenible: de la teoria a la pràctica.*

Núm. 13. CAPDEVILA, Laia; GÓMEZ, Aglaia i GÓMEZ, Dani (coords.) *Canvi climàtic i crisi energètica: solucions comunes. Documents de les jornades organitzades per OCEAS.*

Núm. 14. *Estratègia revisada de la Unió Europea per a un desenvolupament sostenible.*

Documents de recerca

Síntesi d'alguns dels estudis encarregats pel CADS.

Núm. 1. QUERALT i BASSA, Arnau; CAZORLA i CLARISÓ, Xavier. *Els Consells nacionals sobre medi ambient i desenvolupament sostenible. Aspectes introductoris.*

Núm. 2. *La governança per al desenvolupament sostenible a Catalunya. Conceptes, requeriments institucionals i elements d'anàlisi.*

Núm. 3. CAZORLA i CLARISÓ, Xavier; TÀBARA, Joan David. *Innovació metodològica i institucional en la planificació participativa de l'aigua. Avaluació integrada i aprenentatge social per a la sostenibilitat.*

Núm. 4. *Interrelació entre variables demogràfiques i variables ambientals. Demografia, poblament, mobilitat i modes de vida: Variables d'interès per al medi ambient i el desenvolupament sostenible.*

Núm. 5. *Governance for Sustainable Development in Catalonia. Concepts, institutional requirements and analytic elements. La gobernanza para el desarrollo sostenible. Conceptos, requerimientos institucionales y elementos de análisis.*

Núm. 6. PRATS i CATALÀ, Joan. *Estratègies per al desenvolupament sostenible. Lliçons de l'experiència internacional. Estrategias para el desarrollo sostenible. Lecciones de*

la experiència internacional. Strategies for Sustainable Development. Lessons from the International Experience.

Núm. 7. MAYOR FARGUELL, Xavier; QUINTANA LOZANO, Vanesa; BELMONTE ZAMORA, Ricard. *Aproximació a la petjada ecològica de Catalunya. Aproximación a la huella ecológica de Catalunya. An Approximation to the Ecological Footprint of Catalonia.*

Núm. 8. CAMPILLO i BESSES, Xavier; FONT i FERRER, Xavier. *Avaluació de la sostenibilitat del turisme a l'Alt Pirineu i Aran.*

Núm. 9. LERGA FELIP, Maura. *Resolució de conflictes socials de component ambiental. Elements introductoris.*

Núm. 10. PRATS, Joan i TORRES, Pere (dir.); BATLLEVELL, Marta (coord.). *Avaluació de l'Impacte Regulatori: Pràctica internacional i aplicabilitat a Catalunya. Evaluación del Impacto Regulatorio: Práctica internacional y aplicabilidad en Catalunya. Regulatory Impact Assessment: International practices and applicability in Catalonia.*

Núm. 11. FORÉS, Elisenda; SEUBAS, Judit i TORNÉ, Olga. *Catalunya estalvia aigua.*

Núm. 12. FERRAN i MÈLICH, Antoni. *Una iniciativa innovadora en l'ordenació del territori: El Pla Director Supramunicipal de Sostenibilitat de la Mancomunitat de Municipis de l'Alt Penedès*

Núm. 13. MAYOR FARGUELL,, Xavier. *Connectivitat ecològica: elements teòrics, determinació i aplicació. Importància de la connectivitat ecològica com a instrument de preservació de l'entorn d'ordenació del territori a Catalunya.*

Núm. 14. TÀBARA, J. David. (coord.) *Percepció pública i política del canvi climàtic a Catalunya.*

Núm. 16. PUIG i Ventosa, Ignasi (coord.) *Sostenibilitat i finances municipals. Diagnòstic i propostes per als ens locals de Catalunya.*

Núm. 17. CORTINA RAMOS, Albert. *Nova cultura del territori i ètica del paisatge.*

Documents internacionals

Textos rellevants en matèria de medi ambient i desenvolupament sostenible d'àmbit internacional. L'any 2001, el CADS va reprendre l'edició d'aquesta col·lecció, iniciada pel Departament de Medi Ambient de la Generalitat, en la qual s'havien publicat 7 volums.

Núm. 8. *Els reptes de l'aplicació de la Directiva sobre avaluació ambiental estratègica. Les regions europees davant de la Directiva 2001/42/CE del Parlament Europeu i del Consell, relativa a l'avaluació dels efectes de determinats plans i programes sobre el medi ambient.*

Núm. 9. CONSELL D'EUROPA. *Conveni Europeu del Paisatge.*

Núm. 10. *Els acords de Johannesburg. Declaració de Johannesburg sobre Desenvolupament Sostenible. Pla d'aplicació de les decisions de la Cimera Mundial sobre Desenvolupament Sostenible. Declaració de Gauteng.*

Núm. 11. *Declaració de la Conferència de les Nacions Unides sobre el Medi Ambient Humà. Estocolm, juny de 1972.*

Núm. 12. *Medi Ambient 2010: el futur és a les nostres mans. Programa d'acció per al medi ambient a Europa a començaments del segle XXI.*

Núm. 13. *Canvi climàtic 2001. III Informe del Grup Intergovernamental d'Experts sobre el Canvi Climàtic (IPCC).*

Núm. 14. *Un món sostenible és possible. Fòrum global dels pobles. Declaració de la societat civil. Johannesburg, 24 d'agost – 3 de setembre de 2002.*

Núm. 15. *Conveni sobre l'accés a la informació, la participació del públic en la presa de decisions i l'accés a la justícia en matèria de medi ambient (Conveni d'Àrhus). Directiva 2003/4/CE i Directiva 2003/35/CE del Parlament Europeu i del Consell.*

Núm. 16. *Aspectes econòmics del canvi climàtic. Resum executiu.*

Núm. 17. *IV informe d'avaluació de l'IPCC. Base científica, impactes, adaptació i mitigació.*

Núm. 18. *Canvi climàtic 2007: informe de síntesi. Resum per a responsables de polítiques.*

Informes del CADS

- Núm 1 (TI). *Informe sobre el Canvi Climàtic a Catalunya*. (Text íntegre).
- Núm. 1 (RE). *Informe sobre el Canvi Climàtic a Catalunya*. Resum executiu. (Textos en català, castellà i anglès).
- Núm. 1 (CD). *Informe sobre el Canvi Climàtic a Catalunya*. CD ROM amb el text íntegre i el resum executiu.
- Núm. 2. MAS PLA, Josep (coord.). *La Directiva Marc de l'Aigua a Catalunya. Conceptes, reptes i expectatives en la gestió dels recursos hídrics. La Directiva Marco del Agua en Catalunya. The Water Framework Directive in Catalonia*. (Llibre en català. CD ROM amb els textos català, castellà i anglès).
- Núm. 3. MORATA, Francesc (dir.). *Una estratègia de desenvolupament sostenible per a l'Euroregió Pirineus-Mediterrània: orientacions bàsiques*. (Textos en català, castellà, francès i anglès).
- Núm. 4. SABATÉ, Xavier (coord.). *Turisme sostenible: experiències europees aplicables a Catalunya*. (Textos en català, castellà, francès i anglès).
- Núm. 5. TEIRA, Rosa M. (coord.). *Informe per a la millora de la gestió dels purins porcins a Catalunya. 2008* (Textos en català i castellà).
- Núm. 6. RISKCAT. *Els riscos naturals a catalunya. Informe executiu. Los riesgos naturales en Cataluña. Natural Risks in Catalonia*. (Textos en català, castellà i anglès. El CD annex conté set informes d'expertesa temàtic i un informe sobre el marc jurídic).
- Núm. 7. GARCIA, Rosa et. al. *La prevenció de residus municipals: un repte per a Catalunya*.
- Núm. 8. MARTÍN RAMOS, Jesús (coord.). *Ús de l'energia a Catalunya. Anàlisi del Metabolisme Energètic de l'Economia Catalana (AMEEC)*.
- Núm 9. BASORA, Xavier, et. al. *Ecoturisme a Catalunya. Una alternativa de turisme sostenible a la natura*.
- Núm. 10. PALLISÉ, Joan (coord.). *Diagnosi i perspectives del vehicle elèctric a Catalunya*.

Memòria del CADS

Memòria institucional del Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya

Memòria 2001-2003

Memòria 2004-2005

Memòria 2006-2007

Memòria 2008.

Coedicions

Informe Planeta Viu (coeditat amb Unescocat i Angle Edicions).

Altres publicacions

X un bon clima. Manual per a fer minvar el canvi climàtic i sobre com adaptar-s'hi.

X un bon clima. Calculadora de carboni. Una guia d'acció contra el canvi climàtic.

Les Veus del CADS. 10 anys del Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya.

Petites idees per un Gran futur (2009).

Reptes per a la sostenibilitat de Catalunya. Setmana del CADS'09: conclusions del procés participatiu.

